

..... *Neerlandica*

Jaargang 41
nummer 1
februari 2003

Extra Muros

..... *Inhoud*

- Marijke Spies
1 *Hoe calvinistisch waren wij? Over de Nederlandse culturele identiteit in de zeventiende eeuw*
- Ludo Beheydt
12 *Culturele identiteit, beeldende kunst en literatuur*
- Miranda van Rossum
23 *Eenvoudig is het niet, stimulerend wel: het bevorderen van zelfstandig leren in de klas en on line*
- P. de Kleijn
34 *Boekentaal, mediataal, beeldtaal
Kroniek van het Nederlands voor anderstaligen*
- J.M van der Horst
42 *Kroniek van de taalkunde 2001/2002*
- T. van Deel
48 *'Je ziet hoe het gebeurt'
Kroniek van de poëzie*
- Ludo Beheydt
54 *'Culturele studies' als tegenbeweging
Kroniek cultuur en maatschappij*
- Emile Wennekes
63 *Nederlandse muziekgeschiedenis breeduit en breed toegankelijk
te boek gesteld*
- 70 *Besprekingen en aankondigingen*
Met bijdragen van: Henriëtte Louwerse, Uwe Genetzke,
Arie Jan Gelderblom, L. Missinne, Theo Hermans,
Amand Berteloot, Roel Vismans
- Frida Balk
82 *Linguïsten onder elkaar*
- 83 *Auteursgegevens bij NEM-1, 2003*

..... *Hoe calvinistisch waren wij?*
Over de Nederlandse culturele identiteit
*in de zeventiende eeuw*¹

Kooplui waren we, maar gelovige kooplui: met deze variant op de bekende openingsregel van Nescio's *Titaantjes* zou ik de zeventiende-eeuwse Nederlanders willen karakteriseren. Als collectief dan, wel te verstaan, want lang niet iedereen was natuurlijk koopman of koopvrouw. Wel heerste er, denk ik, een soort algemene handelsmentaliteit, die er zelfs in voorzag dat, anders dan elders, een handel- of neringdoende vrouw zelfstandige handelingsbevoegdheid bezat. Maar gelovig waren ze allemaal. Over dat laatste wil ik het in deze bijdrage hebben, want niet alleen is er over de Nederlandse handelsgeest al heel wat, en over religiositeit nauwelijks iets geschreven, ook is juist de religie zeker zo bepalend geweest voor zoiets als de Nederlandse identiteit, zij het op een heel andere manier dan vaak wordt gedacht.

Religie was voor de meerderheid van de bevolking in die tijd het belangrijkste, zo niet enige geestelijke voedsel. Vooral in de lagere standen beperkte bijvoorbeeld het boekenbezit zich, naast het werk van Cats, vrijwel geheel tot religieuze teksten. Van de, volgens de laatste telling, 328 in 1650 verschenen boeken en pamfletten, gingen er niet minder dan 115 over godsdienstige onderwerpen en daarvan was bijna driekwart in het Nederlands, iets dat wijst op een aanzienlijk niet-intellectueel lezerspubliek. Een liederenbundel als de *Stichtelycke rymen* uit 1624 van de remonstrantse auteur Dirck Rafaelsz. Camphuysen was met vierendertig zeventiende-eeuwse drukken een absolute bestseller, slechts overtroffen door de vierenveertig drukken van de *Lusthof des gemoets* van de doopsgezinde Jan Philipsz. Schabaelje, een 648 pagina's dik en met 125 gravures verlucht proza-traktaat over de wereldgeschiedenis vanuit bijbels perspectief, opgezet als een 'pilgrim's progress' van de 'Wandelende Ziele' op weg naar de hemelse zaligheid – een werk dat trouwens in Nederland tot in de negentiende en in de Verenigde Staten zelfs tot in de tweede helft van de twintigste eeuw nog werd uitgegeven ten behoeve van orthodoxe doopsgezinde lezers.

Deze aantallen zeventiende-eeuwse herdrukken – telkens met een oplage van, zeg, minimaal zo'n 300 à 350 exemplaren – wijzen erop, dat de toch vrij kleine schare van doopsgezinden, remonstranten, collegianten en andere dissidente protestantse gelovigen onmogelijk de enige kopers kunnen zijn geweest. De populariteit van dit soort werken duidt op het bestaan van een algemeen

christelijke religiositeit, die over de verschillen tussen de onderscheiden richtingen heenreikte, niet zelden zelfs inclusief de rooms-katholieken. Camphuysens eenvoudige en uitermate 'zingbare' liederen waren daar bij uitstek geschikt voor. Als voorbeeld moge zijn 'geestelijck meditatie-liedt' *Maijschen morgen-sondt* dienen, dat als volgt begint:

Wat is de Meester wijs en goed,
Die alles heeft gebouwd,
En nog in wezen blijven doet
Wat 's mensen oog aanschouwt.

En dat na nog dertien strofen eindigt met de nog steeds overbekende regels:

Ach! waren alle mensen wijs,
En wilden daarbij wel:
De Aard waar haar een Paradijs,
Nu is ze meest een Hel.

Er werd veel gezongen in de Republiek, individueel, maar vooral in groepsverband, thuis of in de trekschuit of herberg. De meeste liederen waren zogenaamde 'contrafacten', waarbij een nieuwe tekst werd geschreven op een bekende wijs. Het was een ideale vorm om bijbelkennis en godsdienstige inzichten onder grote groepen ook niet-ontwikkelde mensen te verbreiden. In het beste geval kon het hen zelfs brengen tot 'mediteren', waaronder men de aandachtige verinnerlijking van het gebodene verstond. En het was zeker een goede manier om de invloed van allerlei verderfelijker geachte wereldse liedjes tegen te gaan door op de melodieuze daarvan religieuze teksten te presenteren. Het aantal religieuze liedteksten dat door bekende, maar vooral ook onbekende dichters werd geschreven was dan ook enorm.

Maar ook de goedgelezen in dialogen gegoten, leerrijk gemoraliseerde wereldgeschiedenis in Scabaeljes *Lusthof* kon blijkbaar iedereen, ongeacht zijn of haar geloofsrichting, boeien, al zullen de vele plaatjes zeker bijgedragen hebben tot het succes van dat boek.

Natuurlijk was er allerminst louter eensgezindheid. Het wemelde van de uitgaven – van dunne pamfletjes tot en met vuistdikke boekwerken – waarin men de discussie met elkaar aanging en niet zelden de ander voor rotte vis schold. Toen bijvoorbeeld in de nacht van 10 op 11 november 1658 het doopsgezinde dorp De Rijk voor de tweede maal in vier jaar geheel afbrandde, wist de Rotterdamse calvinistische dominee Simon Simonides niets beters te doen dan dat in zijn *Nieuw-jaersgifte voor de besochte inwoonderen* te interpreteren als een waarschuwing van God: de mensen waren er goddeloos en trots, ze hadden hun indertijd afgebrande huizen weer met even pronkerige gevels herbouwd, de jeugd was even dertel gebleven,

de *Herbergen* en *Duivelshuizen* even vol *krielande* doorgaans [= meestal] op elke *Christ-dag* van een groot *getal Jongmans* en *jonge Dochters*, die bijzonderlijk des *avonds* [...], niet nagelaten hebben die *Vierdag* van de *Christenen*, met het *bedrijf* van alle *Goddeloosheden, drinkerijen, danse-rijen, spotterijen, vloeken, zweren, etc.* [...] te besluiten.

Daarnaast bestond er een ware voorliefde voor discussie. Dat kwam ook tot uiting in het verschijnsel van de openbare debatten tussen vertegenwoordigers van verschillende geloofsrichtingen, die soms het karakter kregen van een nationale sport. In Rotterdam hielden de streng calvinistische David Guilbertus en de remonstrantse boormaker Govert Govertsz. zo'n debat in aanwezigheid van wel honderd toehoorders. En het dubbele aantal belangstellenden telde men in april 1663 toen de Dordtse doopsgezinde voorganger Tieleman van Braght in de kerk van Oud-Beyerland in discussie ging met de gereformeerde dominee Gerardus Aemilius. Het zijn maar enkele voorbeelden van een verschijnsel dat kenmerkend is voor het zeventiende-eeuwse geestelijk leven.

De godsdienst stond centraal. Ze vormde de essentie van de individuele spiritualiteit zowel als van het openbare discours. En op beide levensgebieden manifesteerde zij zich op twee verschillende manieren: in een algemeen aanvaarde christelijke religiositeit enerzijds en anderzijds in een zich in de loop van de eeuw steeds scherper aftekenende discrepantie tussen de verschillende geloofsrichtingen, die niet zelden uitliep op gescheld, verdachtmaking en vervolging.

Dat alles vindt zijn verklaring in de bijzondere godsdienstige situatie, die in de Republiek zo heel anders was dan elders en die de grondslag vormde van – en verklaring voor – de veel geroemde, zij het altijd relatieve, vrijheid van meningsuiting en godsdienst die hier heerste.

In tegenstelling tot wat men vaak denkt, was de grote meerderheid van de inwoners van de Republiek der Verenigde Nederlanden niet calvinistisch. In tegendeel, geen land in Europa, en waarschijnlijk evenmin daarbuiten, telde zo veel geloofsrichtingen. Jan Zoet, een actieve Amsterdamse dichter, toneelschrijver, vertaler en pamflettist, hekelde ze in zijn satirisch pamflet-op-rijm, getiteld *'t Grootte visch-net*, vrijwel allemaal:

De Snoeken, daar 't al voor moet wijken,
Zijn 't beeld der Roomse Katholijken,
Die, met een ijselijk getier
Al 't volkjen, die hun lied niet zingen,
Door Bannen en door Beulen dwingen;
En stoken Hel en Vagevier.

Dat sloeg dus op de inquistitie. Maar de doopsgezinden, die in hun streven naar volmaaktheid voortdurend onderling verdeeld waren en zich al ruziënd opsplitten in talloze afzonderlijke gemeenten, moesten het evengoed ontgelden:

De gladden Zeelten, die nooit bijten
Zijn, evenals de Mennonijten,
Zo kwaad te grijpen als een Aal.
Zij houden steeds een deurtje open
En splijten zich in honderd hopen
[...]

De calvinisten kwamen er met hun predestinatie-opvatting niet minder slecht af:

De *Baarzen*, dapper hoog geprezen,
Wiens scherpe vinnen elk moet vrezzen,
Is 't Eedle nazaat van Calvijn,
Die Goed en Kwaad noodzaaklijk noemen,
En Esau in de Buik verdoemen,
[...]

En dat gold ook voor de meest strenge richting binnen de calvinistische geloofsgemeenschap, de puriteinen:

De blanke *Bleien* [= karpers], schoon voor d'ogen,
Zijn *Puriteinen*, zo vol logen,
Gelijk een Ei vol zuivel is,
[...]

En zo ging het maar door, luthersen, joden, remonstranten, allemaal kregen ze een veeg uit de pan. Daarnaast waren er nog ettelijke andere groeperingen, vaak afkomstig uit het buitenland: quakers uit Engeland, socinianen uit Polen, labadisten (volgelingen van de Franse priester Jean de Labadie), nog afgezien van allerlei individuele 'profeten'.

De aanvaarding van een dergelijke pluriformiteit was iets dat was gegroeid in de eerste veertig jaren van de opstand, c.q. oorlog tegen de Spaanse koning, die wij kennen als de Tachtigjarige Oorlog. In tegenstelling tot de landen om ons heen, waar de versterking van het centrale gezag die zo typerend is voor de zeventiende eeuw, gepaard ging met die van één staatsgodsdienst, was bij ons zowel op staatkundig als op godsdienstig gebied de pluriformiteit gebleven. Wat de geloofsrichtingen betreft was ieders solidariteit tijdens de opstand een noodzaak geweest. En toen de Republiek eindelijk stevig was gevestigd, was het te laat om die situatie nog terug te draaien. Bovendien werd die godsdienstige pluriformiteit geschraagd door de wel zeer bijzondere staatkundige inrichting.

Er bestond een gelaagde vorm van bestuur, waarbij de steden en de vertegenwoordiger(s) van het platteland de besluitvorming van het gewest, en de gezamenlijke gewesten die van de generaliteit, het land als geheel, bepaalden. Daarbij streefde men naar consensus en hield men ook nog eens voortdurend ruggespraak met de eigen achterban. Bestuurlijk ingrijpen van een hogere

instantie in een gewestelijke of stedelijke situatie was daardoor nauwelijks mogelijk.

Bovendien vertoonden de gewesten en daarbinnen zelfs de steden grote verschillen in demografische en religieuze samenstelling. Het verst geïnteressant waren de noordelijke gewesten, Groningen, Friesland, Drente, met zo'n 80% van de bevolking, en Zeeland, waar op de eilanden wel zo'n 95% protestant was. Maar in Overijssel, Gelderland, Utrecht en Noord-Holland was tussen de 45 en 55% van de mensen katholiek gebleven en zelfs in Zuid-Holland lag dat aantal in het midden van de eeuw nog altijd tegen de 30%. Daar tegenover was Zeeuws-Vlaanderen goeddeels en waren Noord-Brabant en Limburg geheel rooms-katholiek. Binnen de gewesten waren de verschillen niet minder groot. In Noord-Holland was in de steden gemiddeld slechts één kwart katholiek, maar op het platteland driekwart. En ook zo'n gemiddelde zei eigenlijk niets: naast Alkmaar met 45% katholieken lag bijvoorbeeld Enkhuizen met niet meer dan 5%. Zulke verschillen waren er overal. En dan waren er nog de verschillende dissidente protestantse richtingen, zoals de remonstranten, die uit de gereformeerde kerk waren gezet en die bijvoorbeeld in Rotterdam 15% van de bevolking uitmaakten, en de meest uit Duitsland afkomstige lutheranen, die vooral in Amsterdam en in de Zaanstreek, maar ook her en der in het oosten van het land talrijk waren.

Al deze diversiteit maakt dat algemene cijfers weinigzeggend zijn. De vaststelling dat omstreeks het midden van de eeuw één derde van de bevolking gereformeerd, één derde rooms-katholiek en zo'n 7 à 10% doopsgezind was, betekent eigenlijk niets. De steden of dorpen waar de verhoudingen werkelijk zo lagen zullen op de vingers van één hand te tellen zijn geweest.

Het gevolg van dit alles was, ten eerste, dat in sommige steden de overheid een buitengewoon tolerant beleid voerde, Rotterdam bijvoorbeeld, en Haarlem, en vooral Amsterdam, terwijl in andere steden dissidente richtingen streng werden vervolgd. Algemeen aanvaard was de, in de 'grondwet' van de Unie van Utrecht (1579) neergelegde, *vrijheid van geweten*: iedereen mocht geloven wat hij of zij wilde. Dat was in het Europa van die tijd al heel wat. Maar waar men van mening over verschilde was de *vrijheid van godsdienstuitoefening* en *publieke*, mondelinge of schriftelijke, *meningsuiting*. Ook ten aanzien daarvan was er wel een landelijke regel. De gereformeerde kerk was de openbare: zij bemande de van oudsher aanwezige kerkgebouwen en vervulde voor leden van alle geloofsrichtingen, voor zover die dat wensten, de publieke diensten als dopen, trouwen en begraven. In ruil daarvoor werden haar predikanten door de wereldlijke overheid betaald – een bron van eindeloze conflicten – maar een staatskerk was zij niet. Integendeel: zij stond op haar onafhankelijkheid. De andere protestantse richtingen werden 'gedoogd', maar mochten zich niet uitbreiden en meestal ook hun kerkdiensten niet zo houden dat die vanaf de openbare weg te zien waren (geen 'aanstoot geven'). Hetzelfde gold voor de joodse godsdienst. Het katholicisme was ronduit verboden.

In de praktijk kwam een en ander erop neer, dat in Amsterdam in de jaren dertig en veertig grote lutherse en remonstrantse kerken werden gebouwd

alsmede een prachtige synagoge, terwijl in Leiden de remonstranten tevergeefs het gigantische bedrag van *f* 4000,- (tegenwoordig zo'n 4 ton euro) aanboden voor de armen van de gereformeerde gemeente in ruil voor oogluikende gedoging, en in Kampen David de Courcelles, zoon van een hoogleraar van het remonstrants seminarium in Amsterdam, twee maanden gevangen werd gezet toen hij daar preekte. Dat de rooms-katholieke bedevaarten naar Onze Lieve Vrouw ter Nood bij Heiloo gewoon doorgingen, ook nadat de ruïnes van de kapel aldaar waren afgebroken. Dat tot woede van de machteloze schout op 23 augustus 1649 zich wel 3000 mensen bij de rooms-katholieke schuurkerk in Zijdewind (tussen Heerhugowaard en Schagen) verzamelden om een godsdienstige plechtigheid bij te wonen. En dat het in Amsterdam wemelde van de rooms-katholieke schuilkerken, terwijl in Rijnland pastoor Martinus van Velden in 1639 bij een inval van de schout werd gearresteerd en daarbij zo hard aangepakt werd dat hij overleed. Ook dát gebeurde.

Een ander gevolg van al die differentiatie was een landelijk gezien relatief grote vrijheid van drukpers. Immers, wat in de ene stad niet gedrukt mocht worden, mocht dat in de andere stad wel. En verboden die door de hoge overheid in Den Haag waren uitgevaardigd werden in menige stad genegeerd. Wat er verboden werd waren trouwens meestal politieke teksten, met name die beledigingen aan buitenlandse staatshoofden of binnenlandse gezagsdragers bevatten. Handhaving van de goede relaties en binnenlandse rust lijkt vaak eerder het doel te zijn geweest dan de onderdrukking van een of andere politieke stroming.

Op religieus gebied werd er maar weinig drukwerk verboden. Veel rooms-katholieke teksten werden sowieso al uitgegeven met een fictief uitgeversadres, vaak Keulen of Leuven. Maar de enige geloofsrichting die werkelijk fel bestreden werd was die van de socinianen, een uit Polen afkomstige groepering, volgelingen van de Italiaan Faustus Socinus, die de goddelijkheid van Jezus ontkenden. Vanaf de jaren veertig, toen ze in de Republiek opdoken, werden er al overal, ook in Amsterdam, sociniaanse geschriften in beslag genomen. In 1651 kwamen de Staten van Zeeland, in 1653 die van Holland en in 1656 ten slotte de Staten Generaal met een definitief verbod. Wat overigens niet verhinderde dat in datzelfde jaar 1656 bij de grote uitgever Joan Blaeu in Amsterdam het eerste deel van de 8-delige *Bibliotheca Fratrum Polonorum*, waarin alle belangrijke geschriften van deze groepering zijn verzameld, van de pers kwam.

Het derde gevolg van de gelaagde bestuursvorm en de demografische pluri-formiteit ten slotte was het ontstaan van een pragmatische overlegcultuur, door Willem Frijhoff treffend gekarakteriseerd als 'omgangsoecumene'. Want hoe verschillend ook, gewesten, steden en platteland moesten wel met elkaar samenwerken als het ging om leger en vloot, om – wat misschien nog belangrijker was – waterbeheer en infrastructuur. Sterker, binnen één stad moesten de leden van de verschillende geloofsgroepen in de talloze besturen en bestuurscommissies van gilden en admiraliteiten, van weeshuizen en armenhuizen, en wat dies meer zij, hun religieuze verschillen opzijzetten. Nederland werd – en wordt – in hoge mate via commissies bestuurd, en die kreeg men niet gevuld

zonder deelname van iedereen. En hetzelfde gold op particulier terrein, van het participeren in een handelsonderneming tot en met het organiseren van een buurtfeest. Een goed voorbeeld van deze pragmatische oecumene is Rembrandts *Staalmeesters*, het schilderij van het bestuur van het machtige Amsterdamse lakengilde. Naast een gereformeerde voorzitter zien we daarop als leden een remonstrant, een dooper en maar liefst twee katholieken.

In deze situatie speelde de literatuur, en de kunsten in het algemeen, een unificerende rol door de manier waarop zij uitdrukking gaf aan algemeen aanvaarde religieuze en morele waarden. Dat wil niet zeggen dat er, parallel aan wat we in de maatschappij zelf zien, geen felle ruzies waren. De terechtstelling van Johan van Oldenbarnevelt en de moord op de gebroeders De Witt vonden hun weerklink in een grote hoeveelheid scheldliteratuur. Men denke in het eerste geval maar aan de befaamde hekeldichten van Vondel. Maar ook hier geldt dat dat vaker politieke dan religieuze gebeurtenissen betrof, tenzij die laatste een politieke dimensie hadden.

Een van de belangrijkste zuiver religieuze literaire conflicten speelde zich af rond Vondels toneelstuk *Lucifer* van 1654. De calvinistische dominees – en trouwens ook de meer orthodoxe doopsgezinden – waren sowieso tegen het toneel. Theaters waren in hun ogen broedplaatsen van leugens en ijdele schijn, van lichtzinnig vermaak en zedeloosheid. Met uitzondering van Amsterdam – en in de jaren zestig korte tijd in Den Haag – wisten zij de oprichting van een permanente schouwburg te verhinderen. De Amsterdamse schouwburg, sinds de opening in 1638 brandpunt van het culturele leven, was dan ook een doorn in hun oog.

Maar wanneer er religieuze zaken op vertoond werden was de boot echt aan. Al eind 1637 hadden ze de opening van de schouwburg met Vondels *Gysbreght van Aemstel* trachten te verhinderen, onder andere omdat er op het toneel een mis opgedragen werd. De burgemeesters hadden toen echter niet verder willen gaan dan het schrappen van enkele passages, zodat de voorstelling toch door kon gaan, zij het met een week vertraging. Maar met de *Lucifer* – de geschiedenis van de opstand van de engelen tegen God – ging het werkelijk mis. Vondel kreeg een fikse boete en zijn stuk werd verboden en de uitgave ervan in beslag genomen (wat overigens leidde tot een reeks illegale edities). En daar bleef het niet bij. Er ontspon zich een hevige discussie tussen Vondel en dominee Wittewrongel, die zich jaren lang voortsleepte en waarin Wittewrongel Vondels stukken onder andere karakteriseerde als

zeer schadelijke Kanker-wormen, dewelke het hart van de ware Godzaligheid allengskens uitteren, en alle hope van Geestelijke vruchtbaarheid, zulks doen verdwijnen, dat zij t'enemaal vergeten, en verwerpen al hetgene hen in Christi Schole, uit het Woord Gods geleerd, en voorgedragen wordt

om ten slotte uit te roepen:

O goddeloosheid! het Toneel hebt gij tot een Hemel gemaakt, en God zelf tot een Schouwbedrijf!

Deze felle reactie heeft zeker ook te maken met het feit dat Vondel in 1641 overgegaan was tot het katholieke geloof. Het is echter opvallend dat Vondel de enige rooms-katholieke auteur was wiens werk dergelijke reacties opriep. De verklaring moet worden gezocht in het feit dat hij, toen hij overging tot het katholicisme, al algemeen werd gezien als de grootste dichter van het land, een dichter bovendien die zich in het verleden nadrukkelijk had geprofileerd als een bestrijder van iedere vorm van geloofsfanatisme. Zijn bekering tot het katholicisme bracht een schok teweeg en dat niet het minst omdat juist de katholieke kerk met haar inquisitie werd beschouwd als de onderdrukker bij uitstek van de vrijheid van geloof en godsdienst. Alle min of meer vrijzinnige groeperingen, remonstranten en collegianten op de eerste plaats, voelden zich verraden door een man die zij tot dan toe hadden beschouwd als een aanhanger van hun opvattingen. En de calvinisten, die door Vondel zo vaak om hun onverzoenlijkheid waren aangevallen, konden eindelijk hun gram halen. Maar vandaar ook dat het rumoer beperkt bleef tot een vrij korte periode en zich nauwelijks voortzette toen het schokeffect eenmaal weggeëbd was.

Over het algemeen echter richtte men zich in de religieuze poëzie tot de gelovige lezer zonder op twistpunten in te gaan. Opvallend is wat dit betreft de houding van de samenstellers van de eerste twee grote programmatische bloemlezingen van toentertijd moderne poëzie, de *Verscheyde Nederduytsche gedichten* deel 1 en 2, van respectievelijk 1651 en 1653. De afdelingen geestelijke gedichten in deze twee bundels zijn op irenische wijze, met een opvallend zorgvuldige aandacht voor zowel de inhoudelijke samenhang als de confessionele spreiding, samengesteld.

In 1651 bestaat de inhoud van deze afdeling uit een aantal lange gedichten op het lijden van Christus van remonstrantse sympathisanten als Hugo de Groot en de hoogleraar van het Amsterdamse Athenaeum Illustre Caspar Barlaeus en streng gereformeerden als dominee Franciscus Martinius en Jeremias de Decker, omringd door de *Heilige daghen* van Constantijn Huygens, ook hij een echte calvinist, en een aantal kwatrijnen van de doopsgezinde Reyer Anslo, waarmee dus vrijwel alle grote protestantse richtingen vertegenwoordigd waren. In 1653 is de inhoudelijke samenhang, met zondeval- en verlossingsteksten gegroepeerd rond gedichten over de gekruisigde Christus iets losser. Maar de interconfessionaaliteit is dan zelfs nog groter doordat er nu ook gedichten van Tesselschade en Jan Vos, die beide katholiek waren, opgenomen zijn.

Bij alle verschil in genre en individuele aanleg, valt in deze teksten toch ook het onderscheid in religieus gevoel tussen de onderscheiden geloofsrichtingen op. Uit het gedicht van Hugo de Groot, sympathisant van de remonstranten, spreekt bijvoorbeeld duidelijk een ethische en op verlossing gerichte teneur, getuige bijvoorbeeld de laatste strofe:

Uw naaktheid zij ons kleed, verlost ons door uw banden,
Geneest ons door uw smart, vereert ons door uw schande,
Gij die verwezen [= veroordeeld] zijt, maakt ons van zonden vrij,
Maakt levend door uw Dood, en door uw Kruise blij.

Daartegenover treft in het gedicht *Goede Vrydag* van Constantijn Huygens de typisch calvinistische thematiek van het versteende hart dat verbrijzeld moet worden:

Wat let de Middag-Zon? hoe lust haar niet te blinken?
Is 't Avond op de Noen [= middaguur]? Ten minste, volle Maan,
En Sterren, haar gevolg, hoe haast gij 't ondergaan?
Moet gij ter halver baan van 't koele Zee-nat drinken?
Neen, nee, ik zie 't u aan, gij voelt de moed ontzinken
Voor 't schandige Schavot, daar Zions docht'ren staan
En zwijmen voor de schrik van 't heilig 't Is Voldaan',
En op de droge Berg in tranen gaan verdrinken.
O, mijn voldoende God, vergeeft gij mij een woord?
't Voldaan voldoet mij niet, tenzij gij mij vermoordt
En van mijn zelve scheurt, en brijzelt de gewrichten
Van mijn verstokte Ziel, zodat z' haar wederplichten
Gedwee en murruw doe, zo dat ik have en huis,
En lijf en lust en tijd leer hangen aan dit Kruis.

Ook bij Jeremias de Decker, evenals Huygens calvinist, speelt eenzelfde diep gevoelde schuld-theologie. De Deckers *Goede Vrydag, ofte het Lijden onses Heeren Jesu Christi* is niet primair, als bij Huygens, een persoonlijke geloofsbelijdenis, maar een leerdicht dat erop was gericht de lezer of toehoorder emotioneel te raken en diens door zonden versteende hart open te breken totdat het zou smelten in zondebesef en berouw. De dichter doet dat vooral door zo beeldend mogelijk te schrijven, met een expliciet beroep op gehoor ('ik hoor'), op gezicht ('zie', 'zie', 'zie'), en door voortdurende uit- en aanroepen ('Ai mij', 'laas'):

Ik hoor de spijkeren met ijsselijke slagen
Door hout en handen jagen;
't Geklop gaat overhand:
De wreedheid treft bij beurt dan d'een, dan d'ander hand.

Nu zal ze [nl 't Geklop'] gaan aan 't hout de tere voeten hechten;
Daar smijt [= slaat] door de rechter
Daar door de linker heen:
Ai mij! wat slaan is dit! dat knerst door vlees en been.

Men recht het hout omhoog; ach! ach! dat dreunen, draaien,
Dat waggelen en zwaaien
Dan van, dan naar de grond,
Is elk hier weer opnieuw een slag in elke wond.

Zie daar het kruis gerecht, zie daar des Heren leden
Van boven tot beneden
Zo jammerlijk gerecht,
Dat, laas! het vel geen rib geen zenuw houdt bedekt;

Zie daar het wondenbloed verspreid in twee paar beken
Langs hout en armen leken [= stromen],
Dat zuiver wondenbloed
Gestort tot zuivering van ons besmet gemoed;

Mijn ziele (zeg ik) zie, maar zie meteen uw zonden
De oorsprong van zijn wonden
En onverdiende pijn:
Hier ziet gij wat ze zijn, en wat ze waardig zijn.

Men hoeft geen christelijk gelovige te zijn om onder de indruk te raken van de zeggingskracht van deze gedichten.

Maar het zijn de liederen, die toch de grootste invloed moeten hebben gehad op een onder brede lagen van de bevolking algemeen gedeeld religieus levensgevoel. Zo'n christelijk lied diende eenvoudig te zijn, zonder veel sier, opsmuk of moeilijkdoenerij. Jeremias de Decker schreef zulke liederen, maar ook de Friese uitgever Hendrik Rintjes, die in geen enkele literatuurgeschiedenis voorkomt. En menig lang vergeten dominee, voorganger, of priester, zoals de gereformeerde dominee Bernardus Busschoff, die zijn *Afmaninge van Gierigheyt ende buyksorge. Stemme: O ongeluckige, etc.* begon met de regels:

Och arme werlds Kind,
Hoe komt gij zo verblind,
Dat gij de Rijkdom zo bemint?
Wat zal u baten 's werlds goed,
Wanneer gij naakt verhuizen moet?

Of de rooms-katholieke priester Johannes van Sambeek, die in zijn bundel *Het gheestelyck jubilee van het jaer OH. M.DC.L (1650) ofte vreugde van t'berouw verbeelt door t'gesucht der tortelduyven naer haer gayken, ende door de wedercomste van de duyve in d'arcke van Noë* [en zo gaat de titel nog een tijdje door] allerlei vogels opvoert als symbool van de menselijke ziel, zoals bijvoorbeeld de nachtegaal:

't Houdt zijn bekje steil omhoog
 En ook derwaart trekt mijn oog,
 O wat God doet
 Door het diertje zoet
 Om onze zinne te vermaken,
 En meteen ons hart te raken,
 En doen smaken
 Hem, ons enig goed.
 Als de deucht
 Mij verheugt,
 Het tu tu tu tu tu tu tu tu tuit
 In mijn oren,
 En laat horen
 Hoe zoet die melodij,
 Lu lu lu lu lu lu lu luit
 Lu lu lu lu lu lu luit
 En maakt de Hemel blij.

Uit de populariteit van veel van deze liedjes en liederen, maar ook uit de gedichten in de bundels *Verscheyde Nederduytsche gedichten* die voor de culturele elite waren bestemd, spreekt eenzelfde soort omgangsoecumene als Frijhoff signaleerde met betrekking tot het maatschappelijke leven: van elkaar gebruiken wat je gebruiken kunt en zolang je dat doet maar liever voorbijgaan aan de meer principiële verschillen. Met onze huidige opvatting van tolerantie heeft dat weinig te maken, meer met een ver doorgevoerd pragmatisme, met – ook hier – zoiets als een koopmansmentaliteit.

Noot

- 1 Ten behoeve van de lezers is in de citaten de spelling gemoderiseerd.

Bibliografie

- FRIJHOFF, WILLEM EN SPIES, MARIJKE, M.M.V. WIEP VAN BUNGE EN NATASCHA VELDHORST: *1650: Bevochten Eendracht*. Nederlandse cultuur in Europese context I. Den Haag, 1999.
 GRUYS, J.A. EN BOS, J. (eds.): *'t Gulde jaer 1650 in de Short-Title Catalogue, Netherlands*. Den Haag, 1995.
 STRIEN, TON VAN EN STRONKS, ELS (eds.): *Het hart naar boven. Religieuze poëzie uit de zeventiende eeuw*. Amsterdam, 1998.

..... *Culturele identiteit, beeldende
kunst en literatuur*

Sinds enige tijd woedt in het maatschappelijke debat in de Nederlanden de discussie over het wat onvatbare begrip 'culturele identiteit'. Voor- en tegenstanders van de multiculturele maatschappij hanteren het als een passe-partoutargument. Maar wat is die 'culturele identiteit' die ook in de literatuurstudie en in de kunsthistorie een strijdpunt blijkt? Een niet-essentialistische benadering van dit begrip vanuit een semiotische cultuurinterpretatie kan wellicht nuttig en verhelderend zijn.

Inleiding

In het voetspoor van het deconstructivisme van postmodernisten als Jean-François Lyotard (*La condition postmoderne*, 1979) verkondigen hedendaagse literatuuronderzoekers hun credo van demystificatie, demythologisering en delegitimatie. De traditionele canons van de literatuurstudie, sinds de negentiende eeuw veilig ondergebracht in de nationale, op taal gebaseerde literatuurgeschiedenissen moeten het daarbij ontgelden (Leerssen 1993a, 1993b, 1997). De Engelse literatuur heeft plaatsgemaakt voor *English Literatures* (in het meervoud!) of zelfs voor *Literatures of the Englishes*. Het systeem van de literatuur heeft plaatsgemaakt voor de *polysysteemtheorie* (zie Even-Zohar 1990) die de selectie- en afbakingsmechanismen in het literaire bedrijf beschrijft en aandacht heeft voor de pluraliteit van subsystemen die elkaar overlappen en doorkruisen. Ook de 'Nederlandse literatuur' is van haar canonieke geldigheid als literatuurhistorische categorie ontdaan en is vervangen door een netwerk van subsystemen die elkaar gedeeltelijk overlappen en in elkaar grijpen: genderliteratuur, etnische literatuur, multicultiliteratuur, migrantenliteratuur, postkoloniale literatuur, e.d.

Onder het postmoderne motto dat ook de 'culturele identiteit' een fragmentarische constructie is, is in het afbraakproces van de traditionele literaire canon ook de op culturele identiteit gebaseerde literatuurbenadering het voorwerp geworden van deconstructie (Dyserinck 1993).

Die deconstructie is heel systematisch aangepakt. In de eerste plaats werd aangetoond dat een op taal gebaseerde literatuurindeling (Nederlandse, Franse, Engelse, Ierse,...) niet helemaal terecht is. Leerssen (1993b) bij voorbeeld wijst

erop dat Chaucer en Boccaccio meer gemeenschappelijk hebben dan Chaucer en Orwell en dat sommige schrijvers (Milton, Nabokov, en ik zou eraan toe kunnen voegen Buysse, Gronon, Reve, Hemmerechts) werken geschreven hebben in verschillende talen.

Vervolgens toont men dan aan dat sommige talen aan heel verschillende identiteiten gestalte geven. Het Engels is zowel de uitdrukingsvorm van de Engelse als van de Ierse of de Schotse identiteit en de Vlaamse identiteit is zowel in het Frans als in het Nederlands tot uitdrukking gebracht.

Daarmee wordt dan de stelling verbonden dat de Nederlandse cultuur niet noodzakelijk in het Nederlands hoeft verwoord te worden of, om het met de woorden van een Nederlands hoogleraar te zeggen: 'de claim dat de Nederlandse cultuur alleen kan worden vormgegeven met behulp van de Nederlandse taal is een vorm van Whorfiaans denken' (De Bot 1994, 17).

Hedendaagse literatuurwetenschappers als Leerssen, Ruiters en Fokkema gaan ervan uit dat de indeling in nationale literaturen een erfenis is van het 19de-eeuwse nationalistische denken en niet meer dan dat. Zij verzetten zich tegen wat ze noemen de 'naïef-essentialistische' visie die een literatuur verbindt met een bepaalde volksaard. Zij zetten daartegenover de Nederlandse literatuur als 'construct', dat wil zeggen als een problematisch en complex resultaat van beeldvorming, een zelfbeeld in evolutie.

In het kielzog van het postmoderne deconstructieproces is het natuurlijk aantrekkelijk om ook de culturele identiteit als louter een resultaat van beeldvorming te zien en af te zien van traditie en continuïteit. De stelling is dan: aan de culturele identiteit beantwoordt geen realiteit; culturele identiteit is slechts een 'verbeelde gemeenschap' (een *imagined community*, de term is van Anderson, 1983). En die verbeelde gemeenschap is gebaseerd op een verzonnen traditie, dat wil zeggen op de 'invention of tradition' (Hobsbawm en Ranger 1983), een romantische recuperatie van het verleden die als legitimatie moet dienen voor de verbeelde gemeenschap.

Daarmee zijn twee extreme posities aangegeven die ik kan onderscheiden.

De essentialistische visie en de imagologische visie

De essentialistische visie is de visie die vooral in tijden van natievorming en natieprofilering naar voren komt. Literatuurhistorici doen het graag voorkomen dat die essentialistische visie een product is van de negentiende-eeuwse nationalistische literatuurtheoretici. Leerssen schrijft: 'Bij nadere beschouwing blijkt de filologische indeling in "literaturen" aan de hand van hun taal een construct uit de vroege negentiende eeuw' (1993b, 17).¹ Dat is opmerkelijk omdat in de discussies van de kunsthistorici over 'nationale identiteit' in de schilderkunst precies dezelfde truc is toegepast door onder meer E. de Jongh. Ook voor hem volstaat het kennelijk de theorie van de nationale identiteit te kunnen situeren in de negentiende eeuw om ze als volstrekt abject te kunnen afwijzen. De kunsthistoricus Van de Wetering schrijft daaromtrent: 'Het recht van bestaan van dergelijke ideeën vervluchtigt als het ware tegen het beeld van de late en de

vroege twintigste eeuw als de periode waarin de wereld geïdeologiseerd en genationaliseerd werd met alle gruwelijke gevolgen vandien' (Van de Wetering 1993, 58).

Toch is de visie dat er een 'nationale literatuur' zou kunnen bestaan veel ouder. Voor de Nederlandse literatuur valt ze in elk geval al in de zestiende eeuw aan te wijzen, tijdens de periode van de Nederlandse natievorming. Op het ogenblik dat de jonge Nederlandse natie in haar afgrenzingsproces tegenover de bezetter – het centralistische katholieke Spanje – resoluut kiest voor het Nederlands, groeit ook het bewustzijn van een Nederlandse literatuur. Roemer Visscher schrijft als inleiding bij zijn *Sinnepoppen*: 'u oogen wilde ick wel vermaken met aenschouwen van dit lodderlijck voorgeven, 'twelck by de Latijnen, Italianen ende Fransoysen gemeen is, ende weet seecker dat onse tale genoech beslepen ende bedisselt is, om dese Voordansers te volgen met eenen lustigen tret', waarmee hij de mogelijkheid van een eigen literatuur naast de Franse, de Italiaanse en de Latijnse aangeeft. De Leidse stadssecretaris Jan van Hout heeft in de vroege Renaissance zelfs in het humanistische, met het Latijn vergulde universiteitscentrum een vurig betoog gehouden voor een nationale literatuur naar het voorbeeld van de klassieken.

Dat in de negentiende eeuw de nationalistische golf ook de Nederlanden in haar greep had, is begrijpelijk en dat de literatuurkritiek zich toen beijverde om de grootheid van de eigen literatuur tegenover de buitenlandse staande te houden, hoeft geen betoog: 'De Nederlandse literatuurgeschiedschrijving was een bijdrage tot een legitimatie van een nationale eenheid' (Ruiter 1999, 184). Ook hier weer is er een parallelie tussen de literatuurhistorici en de kunsthistorici. Immers, ook Busken Huet creëerde met *Het land van Rembrand* (1886) een heel eigen Nederlandbeeld dat de grootheid van Nederland moest legitimeren.

Even begrijpelijk is het dat, vooral wanneer de natie in haar autonomie bedreigd is, de eigen aard ervan met klem wordt verdedigd, zowel door de literatuurhistorici als door de kunsthistorici. De natie onder druk heeft behoefte aan zelfaffirmatie. Zo hield de kunsthistoricus J.Q. van Regteren Altena in 1941 onder de Duitse bezetting als onderdeel van een lezingencyclus over 'De Nederlandsche geest' een lezing over 'De Nederlandsche geest in de schilderkunst' en publiceerde E.H. Korevaar-Hesseling in datzelfde jaar een boek onder de titel *Het Nederlandse volkskarakter weerspiegeld in de Nederlandse schilderkunst*. De literatuurkritiek wilde niet onderdoen. Anthonie Donker hield in dezelfde lezingencyclus over de 'Nederlandsche geest' een lezing over 'Nederlandsche poëzie' en publiceerde in 1945 zijn *Karaktertrekken der vaderlandsche letterkunde* waarin hij probeerde aan te geven in hoeverre de Nederlandse literatuur eigen wezenskenmerken vertoonde. Hij vond daarbij in een 'volksaard' van huiselijkheid, vrijheidsliefde, moralisme, realisme de typerende kenmerken van de vaderlandse letterkunde.

Natuurlijk heeft een dergelijke essentialistische visie zo haar problemen. Leerssen (1997) en Ruiter (1999) geven die goed aan. Vooreerst is die essentialistische visie niet verifieerbaar omdat ze slechts gebaseerd is op het ontdekken

van overeenkomsten in ongelijksoortige verschijnselen (Leerssen 1997, 3) maar ook suggereert de toe-eigening achteraf een historische legitimatie.

Bovendien is niet elk werk in het Nederlands geschreven even Nederlands, zijn bepaalde typisch Nederlandse eigenschappen ook elders aan te treffen en is de identiteit aan verandering onderhevig.

In de kunstgeschiedenis heeft vooral de Nederlandse kunsthistoricus E. de Jongh het delegitimatieproces gecreëerd van 'de Nederlandse geest in de Nederlandse schilderkunst'. In zijn artikel *Nationalistische visies op zeventiende-eeuwse Hollandse kunst* (De Jongh 1992) merkt hij op dat 'het blijvend beeld der Hollandse kunst' (Schmidt-Degener) ons is aangepreerd door de negentiende-eeuwse nationalistische auteurs die het met kenmerken als realisme, eerlijkheid, gezonde eenvoud, ingetogenheid, huiselijkheid, burgerlijkheid en calvinisme tot een cliché hebben gecanoniseerd.

Voldoende reden dus voor de imagologen om die hele culturele identiteit als een overgedragen traditie af te wijzen.

In de imagologische visie is de culturele identiteit slechts een etiket dat achteraf als resultaat van een romantische recuperatie is aangebracht. Het is niet meer dan een diffuus beeld. In deze visie is de traditie niet een erfgoed dat van generatie op generatie wordt doorgegeven, maar – om het beeld van, Leerssen te gebruiken – 'een retrospectieve activiteit tegen-de-tijd-in' (1997, 2). Alleen reduceert Leerssen de culturele identiteit tot een beeldmerk, een construct, één van de vele mogelijke. Wat hij daarbij over het hoofd ziet, is dat de vigerende beeldmerken niet willekeurig zijn en al evenmin toevallig. Er is immers in de loop der tijden een culturele identiteit tot stand gekomen die door de betrokkenen ervaren kan worden als een continuïteit, ook al veranderen de observeerbare culturele tekens.

Daarom geloof ik dat ook deze imagologische visie niet helemaal correct is. Voor de kunstgeschiedenis heeft Van de Wetering duidelijk gemaakt dat de ideeën over het eigene van de Hollandse schilderkunst veel ouder zijn dan De Jongh liet vermoeden en ten tweede heeft hij proberen aan te geven dat juist in de Hollandse schilderkunst 'bepaalde waarden, bijvoorbeeld die met betrekking tot de weergave van de realiteit versus een geïdealiseerde schoonheid (...) telkens weer – bijna dwangmatig – zijn doorgegeven en met nieuw leven vervuld zijn' (1993, 62). Hij verzet zich tegen 'het taboe op de acceptatie van significante verschillen in nationale identiteit' omdat dit ertoe leidt 'dat de erkenning en bestudering van die verschillen nu nauwelijks meer plaats vindt' (ibid.). Daarin wordt hij gevolgd door een kunsthistoricus als Gary Schwarz (1993), die voorzichtig pleit voor een herwaardering van de kunstgeografie.

Zelf zou ik daar nog aan willen toevoegen dat de comparatief-imagologen verzuimen een verklaring te geven voor het feit dat juist dit specifieke construct zich heeft kunnen vormen. Het 'construct' is niet willekeurig, is geen toeval, is niet vervangbaar door willekeurige andere. Het gevormde construct 'Nederlandse letterkunde' bij voorbeeld is het resultaat van een historisch proces, een historisch proces van selectie en codificatie dat zich heeft kunnen vormen onder

invloed van specifieke maatschappelijke omstandigheden waarin vigerende waarden en normen zorgen voor natuurlijke selectie. Zo ook is de culturele identiteit van de 'Vlaamse kunst' of de 'Nederlandse kunst' het product van een natuurlijk toeschrijvingsproces dat gemotiveerd is door een traditie van waarden en normen.

Culturele identiteit: de aard van het construct

Zelf vind ik dat culturele identiteit zowel erfgoed als recuperatie is. Het is weliswaar een construct, het resultaat van een toeschrijvingsproces, maar gebaseerd toch op gemeenschappelijke kenmerken, normen en waarden die de 'verbeelde gemeenschap' (Anderson) waartoe de individuen zich bekennen, stutten. De culturele identiteit is een dynamische identiteit die behalve continuïteit ook stabiliteit heeft. De stabiliteit van de culturele identiteit is in wisselende mate gebaseerd op een aantal attributen van de gemeenschap die er zich in herkent. Die attributen kunnen variëren in belang, maar spelen elk hun rol. In het kader van dit artikel ligt het voor de hand om vooral dieper in te gaan op het attribuut van de taal, maar de andere kunnen, vanwege hun invloed, toch ook niet onvermeld blijven.

1. een gemeenschappelijke taal

Een taal is meer dan een communicatiemiddel. Een levende taal creëert immers een taalgemeenschap waarin gemeenschappelijke betekenissen, waarden en normen op een zelfde manier worden verwoord en worden ingebed in een associatief netwerk van begrippen, connotaties en gevoelswaarden. Talen zijn dus niet zomaar inwisselbaar. Elke taal constitueert in hoge mate de identiteit die gedeeld wordt met de taalgenoten. En met het doorgeven van de taal wordt ook de identiteit voor een deel doorgegeven. In het primaire socialisatieproces wordt via de taal tegelijkertijd een culturele identiteit doorgegeven. De taal is de drager van een traditie die wordt doorgegeven. Dat inzicht is niet nieuw. Het was al expliciet verwoord in het filosofisch idealisme van Herder en het beleefde zijn hoogtepunt in het romantisme van de Vlaamse Beweging onder de slogan: *De taal is gans het volk*. Een begrijpelijke verabsolutering in het licht van de tijd. Al zou ik dit tegenwoordig niet meer zo absoluut formuleren, toch geloof ik dat juist het inzicht dat de taal bij uitstek de drager is van de culturele identiteit onvoldoende recht gedaan wordt door de imagologen.

Volgens mij schieten de analyses van Leerssen en Ruiter juist daar tekort. Tegen mijn stelling dat de taal een heel eigen communicatiecode uitmaakt die de ene cultuur van de andere onderscheidt, stelt Ruiter in navolging van Fokkema met een citaat van Carry van Bruggen dat 'alles kan worden vertaald, voor zover het kan worden gelezen', daarmee de navelstreng tussen taal en cultuur doorsnijnd. Die universele vertaalbaarheid betwijfel ik, want de associatieve en connotatieve betekenisaura, het semantische netwerk dat gecreëerd en geëvoceerd wordt door één taal is nooit hetzelfde als dat wat door een andere taal wordt opgeroepen. De polysemie van woorden binnen één taal

is nooit congruent met de polysemie van overeenkomstige woorden in een andere taal. Tussen talen is er heterosemie, net zoals er tussen culturen heterosemie is. Laat mij dat met een doodgewoon Nederlands zinnetje illustreren:

De zin '*Nederlandse gezinnen zijn wezenlijk democratisch*' kan ik in het Engels vertalen als *Dutch families are fundamentally democratic* en in het Frans als *Les familles hollandaises sont fondamentalement démocratiques*. Toch zou ik niet durven beweren dat die beide zinnetjes hetzelfde betekenen als de oorspronkelijke Nederlandse zin. Het gebruik van het woord *family* introduceert een dubbelzinnigheid die het Nederlandse woord *gezin* niet kent en de associatieve en connotatieve betekenisaura die door het woord *democratic* opgeroepen wordt, is helemaal niet dezelfde als die van het woord *democratisch*. Het Franse *Les familles* zou bij terugvertaling naar het Nederlands met een zero-artikel (*families*) of met een bepaald lidwoord (*de families*) vertaald kunnen worden en er zou moeten worden gekozen tussen *gezin* en *familie*. Bovendien gaat het bij vertaling vaak niet om het objectieve woordenboekequivalent, maar om culturele equivalenten. In een stukje in *De Standaard der Letteren* over literair vertalen uit het Nederlands naar het Servo-Kroatisch geeft Jelica Novakovic daar een mooi voorbeeld van. Ze schrijft hoe ze bij haar vertaalwerk er aanvankelijk van uitging dat de vertaling van gewone, alledaagse gebruiksvorwerpen geen problemen kon opleveren:

Een makkelijke opgave, dacht ik, want een tulp is een tulp, een stoel een stoel, een tafel een tafel. Totdat er een koffiepote aan de beurt kwam, want bij alle Nederlandstalige auteurs wordt er gezellig koffie gedronken (...) Het omtoveren van de koffiepote wilde echter niet lukken. Wat ik ervoor in de plaats creëerde was een veel kleiner gebruiksvorwerp van Turkse afkomst, met een naam die heel andere beelden en associaties oproept. Daar eet je geen vlaai of slagroomtaartjes bij, er is een ander ritueel mee gemoeid. Met de gebruiksvorwerpen moet je dus vaak ook een manier van leven meevertalen waarvan die voorwerpen de neerslag zijn.

Wat connotatieve en associatieve betekenissen in een taal vermogen, wordt voor mij het treffendst geïllustreerd door het bekende dialoogje tussen twee oude joden in New York. Vraagt de ene jood: 'Are you happy?', antwoordt de andere: 'Yes, aber glücklich bin ich nicht'.

Voor de literatuurwetenschapper is dat een inzicht dat tot voorzichtigheid zou moeten aanzetten. Als de taal zozeer expressie is van een cultuur, bestaat de charme van de taal van een aantal schrijvers 'tussen twee culturen' voor het grootste deel uit hun taalkundig en cultureel idiosyncratisch gebruik van het Nederlands. Een schrijver uit een andere cultuur die zich het Nederlands eigen maakt, heeft al een culturele identiteit verworven en legt dus over zijn cultuur een taal die er niet helemaal op past. Als Hafid Bouazza in zijn roman *Salomon* Nederlands gebruik is de overeenkomst met het Nederlands zoals dit in de Nederlandse cultuur fungeert slechts oppervlakkig omdat de semantische

lading van de woorden, zowel de denotatieve, de connotatieve als de associatieve, idiosyncratisch is, dat wil zeggen heel eigen voor Bouazza en niet ingebed in het netwerk van associaties, polysemie en metaforie dat gemeenschappelijk erfgoed is van de Nederlandstaligen.

Daarom vind ik wellicht de beschrijving van een vrouw in de volgende bewoordingen bij Bouazza niet alleen bevreemdend, maar ook vervreemdend:

Daarom was haar schoonheid zo'n stoet van vaandels en pannons,
waarop haar ravissante wapen in goud en karmozijn wimpelde.
Volkomen als een koolwitje, kleurig als een dagpauwoog, mijn
koolmeisje. De haren een loom gelommerte, de lenen strampels en
twijgjes, de lieflijke knoesten van je bekken en honingdauw je speeksel.

Voor mij volkomen begrijpelijk derhalve dat de schrijver zich in het essay *Beer in bontjas* laat ontvallen: 'Elk woord is een spookhuis van verwarring en gedaanteverwisseling'. Ik wil best aannemen dat dit zo is voor de literator die de taal niet als een vanzelfsprekend universum van betekenis heeft overgedragen gekregen, maar het heeft veroverd vanuit een ander taaluniversum van betekenissen, associaties, waarden, beelden en normen.

In dezelfde zin komt de hele controverse rond de 'correctie' van het werk van Vlaamse schrijvers die bij Nederlandse uitgevers terecht komen in een nieuw licht te staan. Louis Paul Boon, Marnix Gijsen en zovele andere 'gecorrigeerde' auteurs werden misschien niet zozeer gecorrigeerd als wel 'aangepast' aan de taal van de culturele identiteit van Nederland, aan de taal zoals die 'op geheel eigen manier binnen de grenzen functioneert' (Van de Wetering 1993, 61). Is het ver gezocht om te veronderstellen dat Vlaamse auteurs die in Holland geaccepteerd zijn en gelezen worden of werden, die auteurs zijn die zich zo goed mogelijk hebben aangepast aan het Hollandse gebruik van het Nederlands? Cyriel Buysse kreeg van Herman Robbers, een Haagse recensent, het volgende compliment: 'Wij ontwennen er langzamerhand aan C. Buysse tot de Vlamingen te rekenen' (Brouwers 1980, 51). Willem Elsschot, altijd al bewonderd in Nederland om zijn trefzeker Nederlands, had twee Nederlandse vrienden – Jan Greshoff en Anna Christina van der Taak – die hij bij de minste twijfel raadpleegde over het Nederlandse gebruik van woorden. Hugo Claus en Kristien Hemmerechts hebben een tijd in Nederland gewoond en zijn dus vertrouwd met het Nederlands zoals dat in Nederland leeft. En daarmee rijst de vraag of Van de Wetering geen gelijk heeft als hij stelt: 'De overeenkomst tussen het Vlaams en het Nederlands is zo bezien nog slechts oppervlakkig omdat de inhoud van elk woord (de inventaris van associaties, beelden en waarden) anders is' (ibid.).

Als de taal zozeer door de culturele identiteit wordt beïnvloed, kan men zich natuurlijk afvragen in hoeverre er sprake is van één culturele identiteit van de Vlaamse en Nederlandse literatuur. Het is een vraag die al eerder is gesteld maar die vooralsnog weinig aandacht heeft gekregen. Het gevoel dat aan de basis ligt van die vraag is door Hella Haasse, onder verwijzing naar Benno Barnard als volgt subtiel signaleerd:

‘Ook als een getalenteerde Vlaamse dichter ABN schrijft – en natuurlijk schrijft hij dat – blijft er in zijn poëzie voor Hollandse oren altijd iets vreemds meeklinken.’

Dat ‘iets’ is volgens Barnard, dat door Vlaamse dichters gedachten, gevoelens of impressies uitgedrukt worden op een wijze die ‘mogelijk en toelaatbaar’ is, terwijl geen enkele Nederlander dezelfde gedachte ooit op die wijze zou uitdrukken. ‘De Nederlander leest een tekst in zijn eigen taal, maar daar doorheen hoort hij een tekst in een heel andere taal – die niet eens bestaat en die hij daarom bij gebrek aan beter maar Vlaams noemt.’

Er ontstaat een merkwaardig effect van vervreemding, de ‘trompe-l’oreille’. Ik vermoed dat hetzelfde, maar omgekeerd, het geval is bij de Vlaamse lezer die kennisneemt van een Noord-Nederlandse tekst. Niet door de taal zijn wij van elkaar gescheiden, maar door wat wij in die taal onder woorden trachten te brengen (Haasse 2000, 25).

Ik ben het dus niet eens met Fokkema dat talen slechts ‘omheiningen zijn die een zekere bescherming bieden aan de variëteit van culturele conventies’. Ze zijn dat wel, maar ze zijn zoveel meer, namelijk cultureel bepaalde betekenis-universa. De vertaalbaarheid is slechts schijn: het traduttori traditore geldt onverkort, de vertaler blijft een verrader.

2. een traditie van kennis en ideeën

De culturele identiteit wordt ook bepaald door de transmissie van kennis en ideeën die zich binnen een gemeenschap voltrekt, Hofstede noemt dit de ‘mentale programmering’ (1991, 16). Een cultuurgemeenschap draagt waarden en normen over via gemeenschappelijke opvoeding en media en één van die media is de literatuur die tegelijkertijd representatie en problematisering is van die waarden en normen. ‘De avonden’ van Reve geeft een vertrouwd beeld van de Nederlandse culturele identiteit van de jaren vijftig maar is er evenzeer een reactie tegen. En Claus’ *Verdriet van België* is de afspiegeling van een bepaalde Vlaamse culturele identiteit, maar is tevens problematisering van die identiteit. De reflectie over de rol van de literatuur in de samenleving als representatie en problematisering van waarden en normen kan slechts gebaseerd zijn op een erkenning en herkenning van de culturele identiteit. En ook de interpretatie van de kunst veronderstelt een participatie in de traditie van kennis en ideeën die de cultuur als betekenisstelsel karakteriseert.

3. een specifieke houding ten opzichte van een traditie

Een cultuurgemeenschap beroept zich voor haar legitimatie op een ‘verzonnen traditie’ (Hobsbawm), namelijk een grotendeels mythisch verleden waarin aan bepaalde gebeurtenissen en plekken bijzondere betekenis wordt toegekend (‘lieux de mémoire’ – Pierre Nora). De traditie geldt als een grotendeels impliciet referentieveld waar ook de literatuur zich in nestelt. Goed begrip van de literatuur veronderstelt dus vertrouwdheid met de traditie waarin de literaire

artefacten kaderen. In het semiotische systeem van de cultuur zijn literatuur en kunst slechts begrijpelijk tegen de specifiek sociaal-historische context waarin ze tot stand zijn gekomen.

4. godsdienst

Een godsdienst is uiteraard ook een erfgoed van waarden, normen en rituelen en als zodanig een kernwaarde van de culturele identiteit. Voor een uitvoeriger uiteenzetting over de godsdienst als cultureel systeem, dat mutatis mutandis ook de literatuur mee bepaalt, verwijs ik de geïnteresseerde lezer graag naar het vierde hoofdstuk van Clifford Geertz' *The interpretation of cultures* (1973).

5. een maatschappijvorm

Deel uitmaken van een staat en het afhankelijk zijn van dezelfde overheid die zorgt voor dezelfde voorzieningen, dezelfde rechten en plichten, draagt uiteraard ook bij tot een gezamenlijke identiteit.

De prioriteit van deze kenmerken voor de culturele identiteit kan erg verschillend zijn: voor Schotten spelen de taal en de godsdienst een minder belangrijke rol dan voor Vlamingen. Bovendien kunnen afzonderlijke kenmerken met elkaar in tegenspraak zijn: katholieke en protestantse Nederlanders kunnen een even sterk cultureel identiteitsbesef hebben, maar verwijzen naar een andere traditie. Katholieke Nederlanders zullen wellicht eerder teruggrijpen naar de martelaren van Gorkum, protestanten eerder naar de Synode van Dordrecht.

Hoe dan ook, die determinerende factoren zorgen samen voor een redelijk stabiele culturele identiteit, een realiteit die dus meer is dan een beeldmerk. Culturele identiteit is het resultaat van een transmissieproces en de interpretatie van culturele verschijnselen, literaire zowel als artistieke, veronderstelt een vertrouwdheid met het semiotische systeem van de culturele identiteit waarin die tot stand zijn gekomen.

Een uitdaging voor de cultuurwetenschap in het algemeen en voor het literatuuronderzoek en de kunstgeschiedenis in het bijzonder is de vraag hoe de 'culturele identiteit' beschreven kan worden. Ik geloof dat het hiërarchische ui-model dat Geert Hofstede in zijn beroemde boeken *Allemaal andersdenkenden. Omgaan met cultuurverschillen* (1991, 18-20) en recenter in *Culture's consequences* (2001, 10-11) heeft voorgesteld, een bruikbaar uitgangspunt kan zijn. Hij beeldde de cultuur af als een ui-diagram met in de kern de 'waarden' die een cultuur koestert en waarvan de uitingen van oppervlakkig naar diep bestaan uit symbolen, helden en rituelen. Een beschrijving van de culturele identiteit in de literatuur zou zo'n hiërarchisch model als uitgangspunt kunnen nemen.² Dat het dynamische aspect van de culturele identiteit erin buiten spel blijft en dat de rol van de taal in dit model onderbelicht blijft, zijn mijns inziens twee lacunes (zie Beheydt 2002a). Op de verdere uitbouw van een dynamisch construct van de 'culturele identiteit' kan ik in het hier gegeven bestek niet verder ingaan, dat

is een uitdaging voor de lezer. Wel kan ik verwijzen naar een karakterisering van de kunst en de cultuur der Nederlanden vanuit het perspectief van de culturele identiteit zoals ik die exemplarisch in mijn recente boek *Eén en toch apart* (Beheydt 2002c) heb aangepakt.

Noten

- 1 Anderen, zoals Willem van den Berg, situeren de behoefte aan het bepalen van die identiteit van de literatuur in de laatste decennia van de achttiende eeuw, maar zien die even goed als het resultaat van een opkomend nationalisme, meer bepaald als gevolg van ‘een cultureel onbehagen en gekwetst nationaal gevoel’ (1999, 152).
- 2 Er moet hier wel worden opgemerkt dat Hofstede ‘cultuur’ niet gelijkstelt met ‘culturele identiteit’. Culturele identiteit is volgens Hofstede gebaseerd op wederzijdse beeldvorming en stereotypes en op emoties die enkel verbonden zijn met de buitenste schillen van het ui-model, namelijk symbolen, helden en rituelen, maar niet met waarden (2001, 12). Vervolgens dient ook te worden aangemerkt dat Hofstede geen onderscheid maakt tussen ‘norm’ en ‘waarde’ en ‘de uitdrukking “normen en waarden” als een onafscheidelijk paar gebruikt, zoiets als “Laurel en Hardy”, of “Vroom en Dreesmann”. In dat geval is een van beide termen overbodig’ (1991, 319). Mij lijkt het onderscheid wel relevant. Waarden zijn namelijk geïnternaliseerde voorkeuren, terwijl normen de externe uitdrukkingen zijn van waarden.

Bibliografie

- ANDERSON, B.: *Imagined communities. Reflections on the origin and spread of nationalism*. Londen, 1983.
- BEHEYDT, L.: ‘Hofstedes cultuurmodel toegepast’. *Neerlandica Extra Muros* 1, 49-56 (2002a).
- BEHEYDT, L.: *Culturele identiteit, taal en artistieke expressie*. Leiden, 2002b.
- BEHEYDT, L.: *Eén en toch apart. Kunst en cultuur van de Nederlanden*. Leuven, 2002c.
- BERG, W. VAN DEN: ‘Onze poëzie is reëel en praktisch. Het denken over de identiteit van de Nederlandse letterkunde in de eerste helft van de negentiende eeuw’. K. Enenkel et al. (red.), ‘*Typisch Nederlands*’. *De Nederlandse identiteit in de letterkunde*. Voort-huizen, 1999.
- BLOM, J.C.H. ET AL. (red.): *De onmacht van het grote: cultuur in Europa*. Amsterdam, 1993.

- BOT, C.L.J. DE: *Waarom deze rede niet in het Engels is.* 's-Hertogenbosch en Nijmegen, 1994.
- BROUWERS, J.: 'De beroemde onbekende Cyriel Buysse'. J. Brouwers (red.), *De bierkaai. Kladboek 2. Schotschriften en beschouwingen*, 40-79 (1980).
- DYSERINCK, H.: 'Literatuur en "nationale identiteit"'. J.C.H. Blom et al. (red.), *De onmacht van het grote: cultuur in Europa*. Amsterdam, 1993.
- ENENKEL, K. ET AL. (red.): 'Typisch Nederlands'. *De Nederlandse identiteit in de letterkunde*. Voorthuizen, 1999.
- EVEN-ZOHAR, I.: 'Polysystem studies'. *Poetics Today* II, 1 (1990).
- FOKKEMA, D.W.: *Culturele identiteit en literaire innovatie*. Utrecht, 1996.
- GEERTZ, C.: *The interpretation of cultures. Selected essays*. New York, 1973.
- HAASSE, H.: 'De Lage Landen en het platte vlak'. H. Haasse (red.), *Lezen achter de letters. Essays*. Amsterdam, 2000, 25-38.
- HOBBSBAWM, E.J.: *Nations and nationalism since 1780*. Cambridge, 1990.
- HOFSTEDE, G.: *Allemaal andersdenkenden. Omgaan met cultuurverschillen*. Amsterdam, 1991.
- HOFSTEDE, G.: *Culture's consequences. 2nd Edition*. Oakland, 2001.
- JONGH, E. DE: 'Nationalistische visies op zeventiende-eeuwse Hollandse kunst'. S.C. Dik en G.W. Muller (red.), *Het hemd is nader dan de rok*. Assen en Maastricht, 1992, 61-82.
- LEERSSEN, J.: 'Culturele identiteit en nationale beeldvorming'. J.C.H. Blom et al. (red.), *De onmacht van het grote: cultuur in Europa*. Amsterdam, 1993a.
- LEERSSEN, J.: 'Literatuur op de landkaart: taal, territorium en culturele identiteit'. *Forum der Letteren* 34, 1, 16-28 (1993b).
- LEERSSEN, J.: 'Tussen huiselijkheid en kosmopolitisme. De Nederlandse identiteit in Wolfs en Dekens *Sara Burgerhart*'. J.C.H. Blom et al. (red.), *De onmacht van het grote: cultuur in Europa*. Amsterdam, 1993c.
- LEERSSEN, J.: 'De identiteit van de Nederlandse literatuur'. *Neerlandica Extra Muros* 35, 2, 1-7 (1997).
- RUITER, F.: 'Regenbak of fontein: Nederlandse literatuurhistorici over volk en buitenland'. *Forum der Letteren* 34, 30-51 (1993).
- RUITER, F.: 'Antonie Donkers *Karaktertrekken der vaderlandsche letterkunde* herlezen'. K. Enenkel et al. (red.), 'Typisch Nederlands'. *De Nederlandse identiteit in de letterkunde*. Voorthuizen, 1999.
- SCHMIDT-DEGENER, F.: *Het blijvend beeld der Hollandse kunst*. Amsterdam, 1949.
- SCHWARTZ, G.: 'The destigmatization of art geography: a preliminary to the study of the Dutchness of Dutch art'. E. Kloek en L. Dorsman (red.), *Nationale identiteit en historisch besef in Nederland. Utrechtse Historische Cahiers* 14, 4, 1-14 (1993).
- WETERING, E. VAN DE: 'Grenzen, en het Hollandse van de Hollandse schilderkunst'. J.C.H. Blom et al. (red.), *De onmacht van het grote: cultuur in Europa*. Amsterdam, 1993, 54-63.

..... *Eenvoudig is het niet, stimulerend
wel: het bevorderen van zelfstandig
leren in de klas en on line*

Zelfstandig leren, autonoom leren: slechts twee termen uit een veel langere lijst aangaande een steeds belangrijker wordend fenomeen in het hedendaagse onderwijs. De redenen voor de toenemende belangstelling voor autonoom leren en hoe dat bevorderd kan worden zijn legio: de samenstelling van de studentenpopulatie wordt steeds heterogener, het bedrijfsleven vraagt om werknemers met oplossingsvaardigheden, een toename in het gebruik van informatie- en communicatietechnologie in de opleidingen betekent dat het steeds eenvoudiger wordt om tijd- en plaatsafhankelijk te leren en een creatievere aanpak betekent meer plezier in leren en lesgeven (Den Boogert en Droste 2000, 7-9). Dat de interesse in dit onderwerp groeit, wil echter niet automatisch zeggen dat iedereen precies weet wat er onder 'leerderautonomie' (om nog maar eens een derde term uit de kast te halen) verstaan wordt. En zelfs als hier wel duidelijkheid over bestaat, blijft er vaak nog de vraag: hoe kan ik dit binnen mijn eigen leersituatie aanpakken?

Dit artikel hoopt enig inzicht te geven in de verschillende definities van zelfstandig leren en leerderautonomie. Daarnaast zullen er een aantal criteria worden besproken waaraan een leeromgeving die zelfstandig leren moet bevorderen, dient te voldoen. Vervolgens zullen er een aantal modules en projecten van de Afdeling Dutch Studies aan de University of Hull getoetst worden aan deze criteria om te zien in hoeverre deze zelfstandig leren (zouden kunnen) bevorderen. Hopelijk zullen deze *case studies* de lezer een aantal bruikbare ideeën opleveren.

Wat is zelfstandig leren / leerderautonomie?

Probleem, zoals zo vaak met een nieuw vakgebied, zijn de verschillende termen die gehanteerd worden: vaak worden er verschillende termen gebruikt voor hetzelfde begrip of betekent eenzelfde term dan toch net wat anders. Een nuttig overzicht van de verschillende termen die gebruikt worden is te vinden in Benson 1997 (zie ook Mozzon-McPherson 2001). Hij bestudeerde de verschillende in omloop zijnde definities en constateerde dat er drie typen definities onderscheiden konden worden: technische, psychologische en politieke.

De technische definities zijn gestoeld op positivistische leertheorieën waarin kennis als een accurate weergave van een objectieve realiteit wordt gezien, en leren gelijkstaat aan kennisoverdracht of het uittesten van hypotheses. In deze context is autonomie gelijk aan zelfstandig (in de zin van 'alleen') kunnen leren en over de daarvoor noodzakelijke vaardigheden (bijvoorbeeld leerstrategieën¹) beschikken.

Psychologische definities zien autonomie als de interne, psychologische vaardigheid van de leerder om zijn eigen leerproces te sturen. Deze definities vinden hun oorsprong in het constructivisme. Deze leertheorie stelt dat kennis relatief is en het construeren van betekenis betekent. Leren wordt hier gezien als het herstructureren en herorganiseren van betekenis op basis van ervaring.

Binnen de politieke definities wordt autonomie gezien als de controle over de inhoud en processen van het eigen leren. Deze definities zijn gebaseerd op kritische theorie. In een educatieve context benadrukken ze een kritische benadering van het onderwijssysteem en hebben ze vooral betrekking op machts- en controlekwesaties. 'Leren' staat binnen deze theorie gelijk aan kritisch bewustzijn en betrokkenheid bij de sociale context waarbinnen het leren plaatsvindt (Benson 1997, 25).

Kijkt men naar een aantal definities in de Nederlandse vakliteratuur, dan ziet men dat die definities vooral binnen de psychologische en deels binnen de technische groep vallen. De definitie van Vermunt (1992) bijvoorbeeld, benadrukt vooral de psychologische kant van zelfstandig leren, maar hecht ook duidelijk belang aan de hiervoor benodigde vaardigheden:

Vaardigheid in zelfstandig leren [...] kan worden omschreven als het beheersen van een breed scala aan leeractiviteiten met behulp waarvan leerinhouden optimaal kunnen worden verwerkt en deze verwerking optimaal kan worden gestuurd, aangevuld met een mentaal leermodel waarin de verantwoordelijkheid voor een goed verloop van leerprocessen grotendeels bij zichzelf wordt gelegd en met een inzicht in de invloed die leeroriëntaties en leerconcepties op de eigen manier van leren kunnen hebben (Vermunt 1992, 21-22).

Ook de definitie van Den Boogert en Droste (2000) valt binnen de categorie van de psychologische definities. Zij verwijzen zelfs expliciet naar het feit dat hun visie van zelfstandig leren gebaseerd is op het constructivisme:

Deze uitgangspunten vinden hun basis in een constructivistische opvatting van leren. De lerende zelf wordt niet langer gezien als een consument van het onderwijs, maar als iemand die kan leren om zelf actief en bewust te leren. Leren is niet een onzichtbaar gebeuren in het hoofd van de leerder, maar een bewust te sturen proces (Den Boogert en Droste 2000, 10).

Als we wat verder terugkijken in de literatuur, komen we vrijwel vanzelf uit bij Holec, een van de belangrijkste pioniers op het gebied van zelfstandig leren. Volgens hem is een autonome leerder een leerder die in staat is zijn eigen leerdoelen te formuleren op basis van zijn eigen behoeften, die adequaat gebruik kan maken van de hem ter beschikking staande hulpmiddelen, die zijn eigen leermaterialen kan selecteren en deze op doeltreffende wijze kan gebruiken, en die zijn eigen voortgang kan evalueren (Holec 1980, 42).

Het standpunt dat leerderautonomie belangrijk is, stoelt enerzijds op principes binnen de cognitieve psychologie die stellen dat leren effectiever is als de leerder de nieuwe stof integreert in een persoonlijk raamwerk, en anderzijds op principes uit de humanistische psychologie, waar de nadruk ligt op het bevorderen van het zelfvertrouwen en gevoel van eigenwaarde van de leerder door persoonlijk 'bezit' (*ownership*) van het leerproces. De literatuur wijst in dit verband op een sterke relatie tussen motivatie en autonomie (Broady en Kenning 1996, 9-10).

Binnen de literatuur rond zelfstandig leren wordt de rol van het onderwijs gedefinieerd als het bevorderen van de vaardigheid van de leerder in het zelfstandig denken en het nemen van verantwoordelijkheid voor het eigen leren. 'Zelfstandig leren' is dus een doel, maar ook een proces, aangezien de leerder deze vaardigheden alleen kan verwerven door ze ook daadwerkelijk uit te voeren – leren door doen (Broady en Kenning 1996, 9). Dit impliceert ook dat autonomie niet echt kan worden onderwezen, maar alleen bevorderd. De docent kan de leerder bijstaan in het proces, maar het is uiteindelijk iets waar de leerder zelf mee aan de slag moet gaan.

De taak van de docent of liever 'het systeem' in zijn geheel is de omstandigheden te creëren waarin de leerder deze vaardigheden kan ontwikkelen. Een dergelijke leeromgeving is ook meer gericht op het stimuleren van leren, het leerproces zelf, dan het uiteindelijke product van dat leerproces (Vermunt 1992, procesgerichte instructie). Zeker in het begin is ondersteuning van de docent of een andere taalverwervingsexpert hiervoor noodzakelijk: 'For the development of learning competence learners need human support from language learning experts, e.g. teachers or language advisers' (Bavendiek 2001, 125, zie ook Dickinson 1987).

Evaluatiecriteria voor een leeromgeving die zelfstandig leren wil bevorderen

Hoe kan men er nu zeker van zijn dat een leeromgeving zelfstandig leren bevordert, of op zijn minst zou kunnen bevorderen? Esch (1996) noemt een aantal criteria waaraan een leersituatie die autonoom leren beoogt te bevorderen, haars inziens dient te voldoen. Dit zijn *choice/flexibility*, *adaptability*, *reflectivity*, *shareability* en *responsibility*.

Choice/flexibility staat voor het bieden van keuzemogelijkheden en flexibiliteit binnen het systeem. Hierbij kan bijvoorbeeld gedacht worden aan keuze wat betreft de uit te voeren leeractiviteiten, het materiaal, welke lessen etc. bij te

wonen, of men zelfstandig wil werken of met hulp (of in de klas), en keuze met betrekking tot de evaluatie van de voortgang (Esch 1996, 39). Belangrijk is dat het hier een echte 'keuze' dient te betreffen, aangezien 'keuze' te maken heeft met het erkennen van het feit dat leerders verschillende voorkeuren hebben wat betreft leerstijlen en -strategieën; wat werkt voor één leerder zal misschien niet werken voor de ander.

Adaptability refereert aan de mogelijkheid om het systeem aan te passen aan de behoeften van de leerder en de docent, bijvoorbeeld de mogelijkheid om leermaterialen en onderwijsmethoden aan te passen.

Reflectie of *reflectivity* kan volgens Esch het best bevorderd worden door middel van sociale interactie. De leerder kan dit bijvoorbeeld doen door gebruik te maken van een zogenaamde 'taaladviseur'. Dit is niet iemand die 'taaltips' geeft, maar een persoon die de leerder bijstaat in zijn leerproces door hem te helpen zijn leerproces te plannen, geschikte strategieën te vinden, de vooruitgang in het leerproces kritisch te evalueren etc. Ook de docent – en dit is cruciaal – kan als taaladviseur optreden. Gezien de steeds heterogenere samenstelling van de leerdergroepen is dit wenselijk – een 'one size fits all'-benadering wordt steeds minder realistisch. De docent treedt in deze context op als begeleider, niet als 'allesweter'.

Voor de ontwikkeling van leerderautonomie is het ook belangrijk dat de leeromgeving leeractiviteiten en netwerken heeft die samenwerking (*shareability*) bevorderen.

Het vijfde kenmerk is één van de meest bepalende voor zelfstandig leren: *responsibility*. Uiteraard dient een omgeving die erop gericht is zelfstandig leren te bevorderen, de leerder de gelegenheid te geven om verantwoordelijkheid te nemen voor zijn eigen leerproces.

De praktijk wijst verder uit dat de relatie tussen docent en leerder cruciaal is. Het is uiterst belangrijk dat de ideeën en attitudes van leerder en docent ten opzichte van het onderwijzen en leren van taal overeenkomen.

De omslag van doceren naar begeleiden van het leerproces (voor de docent) en de verandering van passief naar actief leren en zelfsturing (voor de cursist), betekent een cultuurverandering voor alle betrokkenen (Den Boogert en Droste 2000, 12).

Case studies

Om te zien hoe verschillende leeromgevingen leerderautonomie kunnen bevorderen, zullen een drietal modules / projecten getoetst worden aan bovenstaande criteria: de projectmodule *Nederlands plus*, de module *Advanced writing in Dutch* en het *on line* project *Wegwijzer in de virtuele klas*.

Case study 1: *Nederlands plus*
Nederlands plus, een projectmodule die voor het eerst werd gegeven in 1997/98, was het directe resultaat van mijn ervaringen met een groep eerstejaars-

studenten die al enige kennis van het Nederlands hadden bij aanvang van hun studie. Hoewel de meeste studenten *Dutch Studies* beginners zijn, is er ook elk jaar een aanzienlijke minderheid die al wel enige kennis van het Nederlands heeft, variërend van 'overlevingsniveau' tot '*near-native*'.

Toen ik bij *Dutch Studies* begon, kreeg deze groep apart les. Tijdens de lessen werd me echter al gauw duidelijk dat het taalniveau van deze groep studenten dusdanig heterogeen was, dat het in een traditionele taalles bijna onmogelijk was om activiteiten te vinden die geschikt waren voor alle studenten. Hoewel ik wel probeerde materiaal te creëren dat zoveel mogelijk aan de behoeften van alle studenten tegemoet kwam, was ik toch van mening dat de situatie verre van ideaal was, en dat er een andere oplossing gevonden moest worden.

Deze oplossing werd de module *Nederlands plus*, waarin bovengenoemde studenten een individueel taalproject deden. Zij deden dit project naast reguliere eerste- of tweedejaars taalmodules. In het project konden studenten op hun eigen niveau aan die vaardigheden werken die huns inziens extra aandacht behoefden. Zij deden dit meestal in de context van een (cultureel) onderwerp naar keuze. Communicatie binnen het project verliep zowel via e-mail als individuele en groepsbijeenkomsten.

Tijdens de eerste groepsbijeenkomst vulden de studenten een behoefteanalyse in. Deze behoefteanalyse bestond uit twee delen: een deel gewijd aan een zelfbeoordeling en een deel met vragen over hun eerdere leerervaringen. In het zelfbeoordelingsdeel gaven de studenten aan met welke vaardigheden ze problemen hadden. Met name dit deel hielp de studenten bij het bepalen van de vaardigheden waarop ze zich in dit project wilden concentreren.² Na de eerste groepsbijeenkomst hield de docent een individuele bijeenkomst met elke student om hen te helpen bij het opstellen van een gedetailleerd werkplan. Al naar gelang de behoefte van de studenten vonden er meer van dergelijke individuele bijeenkomsten plaats.

De studenten begonnen gewoonlijk met hun project in het eerste semester en kregen hiervoor studiepunten in het tweede semester. Het project kon namelijk ondergebracht worden in de reeds bestaande eerstejaars projectmodule.³ De beoordelingscriteria (zowel voor taal als inhoud) werden in overleg met de studenten bepaald. Wat betreft de taal werd niet alleen gekeken naar het eindniveau, maar vooral ook naar de voortgang van de student gedurende het project. Dit gebeurde deels op basis van een zelfevaluatie door de student.

Evaluatie

Dat deze projectmodule de leerders een echte keuze bood, moge duidelijk zijn. De leerders kozen ervoor een project te doen, ze kozen het niveau, de vaardigheden en het onderwerp van hun project evenals de wijze van communicatie.

De *flexibility* en *adaptability* van deze module zijn vooral terug te vinden in het feit dat de studenten in hun eigen tempo aan het project konden werken. Ook waren de gebruikte leermaterialen niet van tevoren bepaald, aangezien het hier individuele projecten betrof. Een zekere flexibiliteit komt ook naar voren in de bepaling van de beoordelingscriteria: dit gebeurde in overleg met de

studenten, en lag dus ook niet van tevoren vast.

De module bleek ook reflectie en *shareability* te stimuleren. De studenten deelden hun leerervaringen: één studente bracht haar ‘*vocabulary organiser*’ mee naar een groepsbijeenkomst om de anderen te laten zien hoe zij hun vocabulaire zouden kunnen organiseren. Verder hielpen ze elkaar bij het vinden van materiaal, en deelden ze leerstrategieën, zowel in de groepsbijeenkomsten als *on line*.

Beide vormen van communicatie waren van belang gezien de hier gehanteerde visie van leren als een collaboratief proces: zij stimuleerden de studenten om samen te werken en gezamenlijk te reflecteren op hun leerproces. De studenten konden reflecteren op wat er tijdens de bijeenkomsten gezegd werd en ook op wat er al eerder via e-mail ter sprake was gekomen. Dit blijkt uit het feit dat in de e-mails vaak naar de bijeenkomsten werd verwezen, en vice versa. Dit toont tevens aan dat de bijeenkomsten en e-mail niet als twee aparte systemen gezien werden: de dialoog gaat door.

Zoals al eerder aangegeven is een belangrijk aspect van zelfstandigheid het kunnen nemen van verantwoordelijkheid voor het eigen leren. Deze vaardigheid begon zich duidelijk te ontwikkelen in het project. Studenten merkten geregeld op dat ze vonden dat ze niet genoeg deden, zelfs in het eerste semester toen het project nog niet beoordeeld werd. Ook begonnen de studenten een zekere groepsidentiteit, en dus een gevoel van verantwoordelijkheid voor de groep als geheel, te ontwikkelen. Het onderstaande citaat is een mooi voorbeeld van toenemende leerderautonomie:

X [een van de studenten], hier is een tip voor je, ik weet niet of je hetzelfde soort dingen leest als ik, maar ik probeer te vergeten dat ik in een vreemde taal aan het lezen ben. Ik doe alsof ik het begrijp en als ik een woord tegenkom dat ik niet ken, schrijf ik het op totdat ik aan het einde van de bladzijde of de alinea kom, dan herlees ik de woordenlijsten met een frisse blik en verkrijg de definities uit het woordenboek of via Y [een andere student], net wie er bij de hand is. Ik heb gemerkt dat dit helpt, aangezien ik alleen maar basiskennis heb om eenvoudige teksten te lezen, maar door eerst alles te lezen, kan ik soms de betekenis achterhalen zonder in paniek te raken of de moed op te geven vanwege frustratie.⁴

Zoals gezien voldoet deze projectmodule in zekere mate aan alle hierboven genoemde criteria. Het betreft hier echter een module met een zeer speciale opzet voor een kleine groep studenten. De vraag is dus of een meer traditionele module ook aan deze criteria kan voldoen. Dit zal nu getoetst worden middels de module *Advanced writing in Dutch*.

Case study 2: Advanced writing in Dutch

De huidige opzet van de verplichte vierdejaarsmodule *Advanced writing in Dutch* is voor een groot deel voortgevloeid uit mijn ervaringen met *Nederlands plus*. Toen ik deze module voor het eerst gaf ('96/'97), was hij vrij ‘schools’ van opzet. De docent stond voor de klas en gaf les en de studenten hadden vrij weinig in te brengen.

Het jaar daarop probeerde ik de studenten meer bij de module te betrekken door ze groepsprojecten over gemeenschappelijke schrijfproblemen te laten doen. Daarnaast gaven de studenten een groepspresentatie over een aspect van schrijfvaardigheid.

Deze 'vernieuwingen' waren echter niet erg populair bij de studenten, en ook ikzelf was niet echt tevreden en vond de module nog steeds te veel 'docentgestuurd'. In het volgend academisch jaar ('98/'99) besloot ik dan ook de studenten nauw te betrekken bij de opzet van de module. De structuur zoals die toen tot stand gekomen is, wordt nu nog steeds gebruikt.

De module in zijn huidige vorm volgt geen vaste syllabus: lessen worden georganiseerd op basis van de behoeften van de studenten, zoals vastgesteld tijdens een individuele behoefteanalyse.⁵ De lessen zijn derhalve ook niet verplicht. In overeenstemming met de geïndividualiseerde aard van de module is er geen *reader*, maar hebben de studenten toegang tot relevant materiaal, zoals oefeningen en referentiemateriaal, in het Open Leercentrum (de zelfstudieruimte in het talentcentrum).

De module begint met een algemene bijeenkomst waarin de structuur van de module wordt uitgelegd. Daarna volgt een individuele behoefteanalyse van zo'n dertig minuten, die zich concentreert op de sterke en zwakke punten in de schrijfvaardigheid van de student. Hierin wordt ook het onderwerp voor de eerste beoordeelde opdracht vastgesteld (zie hieronder) en inzicht verkregen in de interesses van de student wat betreft klassikale lessen.

Er zijn twee lessen per week voor deze module. Een van deze lessen is tamelijk traditioneel van aard, en concentreert zich op een van de door de studenten aangegeven aandachtspunten. De tweede les is een zogeheten 'inloopworkshop'. Tijdens dit lesuur kunnen de studenten langskomen om aan hun opdracht te werken of vragen te stellen aan de docent.⁶ Verder heeft de docent een spreekuur waarin ze individueel langs kunnen komen. Naast lessen en individuele consultaties is er ook contact via e-mail.

De module wordt deels beoordeeld middels drie essays van 1.000 woorden elk over een onderwerp naar keuze, deels door een essay van 2.000 woorden over een onderwerp dat hetzelfde is voor alle studenten, vastgesteld in overleg. De beslissing om de studenten zelf hun onderwerpen te laten kiezen is gebaseerd op de overtuiging dat dit de motivatie, en dus de prestatie, van de student ten goede komt.

Evaluatie

Deze module biedt de studenten een zekere mate van keuze, maar in mindere mate dan *Nederlands plus*. Zo is deze module verplicht, en ook de beoordelingsmethode ligt vast. Wel hebben de studenten keuze wat betreft de onderwerpen waar ze over willen schrijven en welke lessen ze willen volgen.

Er is ook wel enige *flexibility* en *adaptability* binnen de cursus: de lessen worden immers vastgesteld op basis van de behoeften van de studenten. Mocht er in een bepaald jaar voor een bepaald onderwerp geen belangstelling bestaan, dan wordt dit niet aangeboden. Ook het leermateriaal ligt niet van tevoren vast.

Wel is het zo dat de lesuren al van tevoren ingeroosterd zijn. Ook de deadlines en beoordelingscriteria worden door de docent bepaald.

Op *reflectivity* en *shareability* scoort deze module minder goed dan *Nederlands plus*. De studenten lijken deze module voornamelijk te zien als een individuele bezigheid. Aangezien de lessen niet verplicht zijn, zouden de studenten in principe gewoon hun vier essays kunnen schrijven en zich verder niet met 'leren schrijven' bezig houden. Hier is het ook weer erg afhankelijk van de individuele student: sommige studenten nemen echt de gelegenheid te baat om hun schrijfvaardigheid te verbeteren met meer individuele hulp van de docent, anderen zijn hier duidelijk niet in geïnteresseerd. Het moet gezegd worden dat diegenen die wel gebruik maken van de extra mogelijkheden binnen deze module vaak betere resultaten behalen. De behoefteanalyse spoorde de studenten wel aan te reflecteren op hun leerproces, maar niet alle studenten zetten dit voort in hun verdere activiteiten binnen de module.

Dit alles hangt weer nauw samen met de verantwoordelijkheid voor het eigen leren. Hoewel de module dit probeert te stimuleren, zijn de resultaten ook hier weer gemengd. De meeste studenten tonen wel een zekere mate van verantwoordelijkheid, wat bijvoorbeeld naar voren komt in het feit dat diegenen die aangeven interesse te hebben in lessen over een bepaald onderwerp doorgaans ook naar deze lessen komen. Verder lijken de studenten ook meer met de docent te communiceren als er problemen zijn.

Echter, dit is een vierdejaarsmodule, en de studenten bevinden zich derhalve aan het eind van hun studieloopbaan. Men zou dus mogen verwachten dat de studenten al een zekere verantwoordelijkheid voor het eigen leren ontwikkeld hebben. Daar staat tegenover dat het Engelse universitaire systeem nogal 'schools' van aard is, en niet direct de verantwoordelijkheid bevordert. Dit uit zich vooral in het feit dat sommige studenten expliciet aangeven niet zelf hun onderwerpen te *willen* kiezen: ze willen gewoon dat hun verteld wordt wat ze moeten doen. Kort gezegd komt het erop neer dat diegenen die wel zelfstandig kunnen leren deze vaardigheid waarschijnlijk al bezaten, en dat diegenen die deze vaardigheid niet hebben, 'last hebben' van ingeslepen 'slechte gewoonten'.

Case study 3: Wegwijzer in de virtuele klas

Naast pogingen tot het vergroten van de zelfstandigheid van de studenten in een traditionele klassikale situatie, hebben wij dit de laatste jaren ook proberen toe te passen in een *on line* context. Eén van deze toepassingen was *Wegwijzer in de virtuele klas*, een samenwerkingsproject met het Regiocollege Zaanstreek-Waterland⁷ dat plaatsvond in de herfst van 1999. Doel van dit project was het verbeteren van de taal- en internetvaardigheid van een aantal studenten Nederlands als Vreemde en Tweede Taal op halfgevorderdenniveau.

Tijdens dit samenwerkingsproject moesten de studenten in paren een (virtuele) driedaagse reis naar drie universiteitssteden in Nederland organiseren voor een groep van tien personen uit Engeland. Gezien het feit dat de studenten in respectievelijk Nederland en Groot-Brittannië zaten, moest er een manier van communicatie gevonden worden, die ook het gezamenlijk uitvoeren van een

aantal taken mogelijk maakte. De *on line* leeromgeving Merlin,⁸ ontwikkeld door de University of Hull, bleek hiervoor zeer geschikt.

Van begin oktober tot medio december 1999 werkten de studenten samen aan de taken en stelden een verslag samen, bestaand uit een gedetailleerd reisplan, een referentielijst en een evaluatie. Om de planning enigszins te vereenvoudigen, was het project in drie fases verdeeld: een voorbereidende fase (waarin de leerders kennis maakten met elkaar, Merlin en de opzet van het project), een uitvoerende fase (waarin de leerders de reis organiseerden) en een evaluerende fase (waarin de leerders hun verslag schreven en het project evalueerden). Ieder leerderpaar had een persoonlijke 'tutor'. In Hull was er één docent bij het project betrokken, en in Zaanstreek-Waterland twee.

Tussen Zaanstreek-Waterland en Hull waren regelingen getroffen zodat de studenten tenminste één keer per week gelijktijdig *on line* zouden zijn – buiten deze vaste contacturen moesten de studenten hier zelf afspraken over maken. Hierbij dient opgemerkt te worden dat deelname aan het project zowel in Hull als in Zaanstreek-Waterland vrijwillig was – het project maakte geen deel uit van het vaste lesprogramma en studenten werden er niet op beoordeeld. De studenten kregen wel een certificaat als bewijs van deelname.

Evaluatie

In dit project was het keuze-element ook duidelijk aanwezig. Studenten kozen ervoor om deel te nemen aan het project, en hoewel het uiteindelijke 'eindproduct' vastlag, konden ze toch zelf een aantal inhoudelijke beslissingen nemen. Ook konden ze min of meer zelf hun tijd indelen. Dit werd zeker ook bevorderd door het gebruik van een *on line* leeromgeving.

Flexibility en *adaptability* vormden niet echt een groot onderdeel van het project. De fases en opdrachten lagen van tevoren vast, en hoewel hier in principe wel aan gesleuteld had kunnen worden (een ander voordeel van een *on line* leeromgeving), is dit niet gebeurd. Wel konden de studenten zelf bepalen waar en wanneer ze aan het project werkten.

Een expliciet doel van het project was het stimuleren van reflectie op het eigen leerproces. Wij trachtten dit te realiseren middels een evaluatie van het project als onderdeel van het eindverslag. Door de nauwe samenwerking tussen twee studenten en één docent is dit ook wel ten dele gelukt, maar mijn inziens hadden er meer 'reflectiepunten' in de loop van het project ingebouwd kunnen worden.

Shareability is duidelijk aanwezig in het project, aangezien de studenten in paren werkten. Dat dit niet altijd helemaal succesvol was, kwam door het feit dat sommige studenten in Hull minder actief waren dan hun partners in Nederland. Dit is tot op zekere hoogte te wijten aan de verschillende leersituaties waarin de studenten zich bevonden. De studenten in Zaanstreek-Waterland deden dit project als onderdeel van een verplichte cursus Nederlands. Voor hen had het leren van het Nederlands dus een hoge prioriteit. Voor studenten Nederlands in het buitenland is dat mogelijk minder het geval, vandaar de geringere 'toewijding' van de Hullse studenten. Dit hangt uiteraard

nauw samen met het nemen van verantwoordelijkheid, en in dat opzicht was het project misschien minder succesvol dan in eerste instantie gehoopt.

Conclusie: veranderende rollen

Wat zijn nu de rollen van de docent en de leerder in deze diverse contexten? Zoals al eerder vermeld, en ook aangetoond in bovengenoemde *case studies*, is zelfstandig leren niet gelijk aan 'leren zonder begeleiding'. De docent blijft dus zeker een rol spelen in het leerproces van de leerder. Echter, de 'traditionele' docent als vakinhoudelijke expert en bron van alle kennis wordt nu meer een begeleider van of 'adviseur' aangaande het leerproces. Dat een zekere verschuiving in de houding van de docent ten opzichte van zijn functie hiervoor noodzakelijk is, moge duidelijk zijn – wie in een geheel andere traditie is 'opgegroeid' zal zich wellicht niet meteen thuis voelen in een nieuwe rol die hem mogelijk zelfs van hogerhand is opgedrongen. Ditzelfde geldt voor de leerders.

Met name in *Nederlands plus* kwam naar voren dat de verwachtingen van de leerder wat betreft de rol van de docent niet altijd overeenstemmen met het idee van een docent als begeleider. Eén van de studenten in het bijzonder had zeer veel moeite met het feit dat niet verteld werd wat er gedaan moest worden, en dit leidde tot enige frictie tussen docent en student. Een soortgelijk probleem kan soms ook geconstateerd worden in *Advanced writing in Dutch*, hoewel er hier wel meer met studenten met een meer traditionele leerstijl rekening gehouden wordt middels de klassikale lessen. Bij *Wegwijzer in de virtuele klas* speelde dit probleem wat minder, waarschijnlijk omdat de rol van de docent als begeleider binnen een dergelijke projectopzet meer geaccepteerd is.

Dat de docent en de student binnen een leeromgeving die zelfstandig leren beoogt te bevorderen, andere rollen hebben, is duidelijk. Dat het voor beide partijen niet altijd even eenvoudig is om dit te bereiken ook. Het vraagt om een zekere mentaliteitsverandering, een cultuurverandering bijna:

De omslag van doceren naar begeleiden van het leerproces (voor de docent) en de verandering van passief naar actief leren en zelfsturing (voor de cursist), betekent een cultuurverandering voor alle betrokkenen op alle niveaus. Investering in deze aspecten legt een stevige fundering onder het nieuwe concept van de school (*of universiteit – mijn toevoeging*) als een stimulerende leeromgeving (Den Boogert en Droste 2000, 12).

En uit eigen ervaring kan ik zeggen: eenvoudig is het niet, stimulerend wel!

Noten

- 1 Dit zijn technieken die de leerder toepast om zo efficiënt mogelijk te leren.
- 2 Zie voor een uitgebreidere bespreking van het nut van een behoefteanalyse Van Rossum 2001.
- 3 Helaas is een dergelijke projectmodule vanwege structurele veranderingen binnen de Vakgroep Moderne Talen – *Dutch Studies* mag

- alleen nog als gedeeld hoofdvak aangeboden worden – niet meer mogelijk. Het project *Nederlands plus* bestaat dan ook niet langer.
- 4 Vertaald uit het Engels.
  - 5 Zie Van Rossum 2001.
  - 6 Hoewel niet alle studenten gebruik maken van dit uur, wordt het toch bijzonder nuttig gevonden door diegenen die het bijwonen, vooral nu er dit jaar ('01/'02) een computerlokaal voor dit uur geboekt is.
  - 7 Dit is een instelling voor volwasseneneducatie en middelbaar beroepsonderwijs.
  - 8 Zie voor meer informatie over deze leeromgeving de website: <http://www.ifl.hull.ac.uk/merlin>.

Bibliografie

- BAVENDIEK, U.: 'Three approaches to promoting independence in language learning in higher education'. M. Mozzon-McPherson en R. Vismans (eds.), *Beyond language teaching, towards language advising*. London, 2001, 125-132.
- BENSON, P.: 'The philosophy and politics of learner autonomy'. P. Benson en P. Voller (eds.), *Autonomy & independence in language learning*. New York, 1997, 18-34.
- BENSON, P. EN VOLLER, P. (eds.): *Autonomy & independence in language learning*. New York, 1997, 25.
- BOOGERT, K. DEN EN DROSTE, J.: *Zelfstandig leren leren: nieuwe rollen voor docenten en leerlingen*. 's Hertogenbosch, 2000, 7-12.
- BROADY, E. EN KENNING, M.-M.: 'Learner autonomy: an introduction to the issues'. E. Broady en M.-M. Kenning (eds.), *Promoting learner autonomy in university language teaching*. London, 1996, 9-22.
- BROADY, E. EN KENNING, M.-M. (eds.): *Promoting learner autonomy in university language teaching*. London, 1996, 9-10.
- DICKINSON, L.: *Self-instruction in language learning*. Cambridge, 1987.
- ESCH, E.: 'Promoting learner autonomy: criteria for the selection of appropriate methods'. R. Pemberton et al. (eds.), *Taking control: autonomy in language learning*. Hong Kong, 1996, 35-48.
- HOLEC, H.: 'Learner training: meeting needs in self-directed learning'. H.B. Altman en C. Vaughan Williams (eds.), *Foreign language teaching: meeting individual needs*. Oxford, 1980, 30-45.
- MOZZON-MCPHERSON, M.: 'Language advising: towards a new discursive world'. M. Mozzon-McPherson en R. Vismans (eds.), *Beyond language teaching, towards language advising*. London, 2001, 7-22.
- MOZZON-MCPHERSON, M. EN VISMANS, R. (eds.): *Beyond language teaching, towards language advising*. London, 2001.
- PEMBERTON, R. ET AL. (eds.): *Taking control: autonomy in language learning*. Hong Kong, 1996.
- ROSSUM, M.M. VAN: 'Integrating advising into teaching: two case studies of learners of Dutch'. M. Mozzon-McPherson en R. Vismans (eds.), *Beyond language teaching, towards language advising*. London, 2001, 222-231.
- VERMUNT, J.D.H.M.: *Leerstijlen en sturen van leerprocessen in het hoger onderwijs: naar procesgerichte instructie in zelfstandig denken*. Lisse, 1992, 21-22.

..... *Boekentaal, mediataal, beeldtaal*
Kroniek van het Nederlands voor
anderstaligen

Lezen las gelezen

In 1991 verscheen *Lezen las gelezen* en nu, tien jaar later, is er een geheel herziene versie uitgebracht. Uiteraard met hetzelfde doel: vergroting van de leesvaardigheid, een doel dat men wil bereiken door uitbreiding van de woordenschat en door aandacht voor leesstrategieën. Bij die uitbreiding gaat men ervan uit dat de cursist de 1000 meest frequente woorden kent van de (niet-gepubliceerde) frequentielijst van Hazenberg en Hulstijn.

Over de woorden uit deze frequentielijst die vervolgens in *Lezen las gelezen* aan bod komen, is de inleiding niet erg duidelijk. Ze liggen binnen het frequentiebereik van 1000 tot 5000, ze hebben het etiket 'nuttig' en in het boek de kleur bruin, maar waarom juist deze woorden zijn gekozen en hoeveel het er zijn, wordt niet vermeld. Als die nuttige woorden samenvallen met het elders gebezigde begrip 'nieuwe woorden' kom ik via de kleuren (de nieuwe woorden zijn ook bruin) voor deel 1 op zo'n 700 en voor deel 2 op een kleine 900 woorden.

Als de leerling bereid is de teksten in het boek drie keer te lezen, komt hij of zij het nuttige woord zes maal tegen: drie maal bij dat lezen en drie maal in een oefening. Die oefening kan zijn een 'raadoefening', een oefening gericht op de inhoud van een tekst (meerkeuzevragen, waar/niet waar vragen, open vragen, een schema invullen, kopjes plaatsen) en een woordherhalingsoefening. De genoemde raadoefening maakt tevens deel uit van het bijbrengen van een leesstrategie. Daartoe behoren verder oefeningen die vragen naar de hoofdlijnen en de opbouw van een tekst en naar relaties tussen zinnen en alinea's.

De inhoud is thematisch. Zowel in deel 1 als in deel 2 zijn de thema's Mensen, Nederland, Taal, Onderzoek, Economie, Psychologie, Natuur en Techniek, Politiek. Het thema Literatuur komt alleen in deel 2 voor. Bij ieder thema krijgt de leerder een aantal steeds moeilijker wordende teksten aangeboden. In deel 1 bewerkte authentieke teksten, in deel 2 onbewerkte.

Die leesteksten vormen de kurk waarop de cursus drijft. De keuze daarvan is dus belangrijk. En moeilijk, want de teksten moeten het juiste niveau hebben, passen bij de doelgroep, boeiend zijn en een woordenschat aanbieden die iets meegeeft voor 'later' dat wil zeggen van nut zijn bij een vervolgstudie in het middelbaar of hoger beroepsonderwijs of aan een universiteit. Want dat is de doelgroep.

Het is jammer dat de schrijvers van *Lezen las gelezen* bij informatie over die teksten wel praten over zaken als complexiteit en lengte van zinnen, maar niet over de criteria die zijn gehanteerd bij de keuze van die teksten. Waarom kiest men voor een aankomend student een tekst over ramadan, dialecten of een straatmuzikant of laat men een Chinees of een Turk vertellen over zijn ervaring in Nederland? Op zich is daar natuurlijk niets op tegen – hoewel ik in NT2-cursussen wel erg vaak begin aan te lopen tegen ramadan en tegen buitenlanders die vertellen dat Nederland een vlak land is. Maar als ik naast genoemde teksten ook teksten ontwaar over de Afsluitdijk, de Randstad, onderwijs, kiesrecht, vrouwen en politiek enerzijds en over onderzoek naar hersenletsel bij voetbal, aardgas en kernafval anderzijds, wordt onduidelijk tot welk gemeenschappelijk uitgangspunt al deze teksten herleid kunnen worden. Het boek hinkt op twee of zelfs op drie gedachten: algemene taalverwerving, inleiding in de Nederlandse samenleving en voorbereiding op een bepaalde vakstudie. Dagboekfragmenten van Anne Frank, een verhaal van Remco Campert en gedichten van Martinus Nijhoff, Ida Gerhardt, Jan Hanlo, Rutger Kopland, Hans Andreus, Adriaan Morriën en Hanny Michaelis: Ook die staan in het boek en het is een feest voor hoofd en hart, maar het hinken wordt er bepaald niet minder door.

In haar publicaties¹ over woordenschat en hoger onderwijs constateert Hazenberg dat voor studie in het hoger onderwijs de niet-Nederlandstalige student moet beschikken over een receptieve woordenschat van 11.000 woorden. Gezien dat feit had *Lezen las gelezen* mijns inziens de straatmuzikant en de Afsluitdijk beter links kunnen laten liggen – daar houden vele anderen zich al mee bezig – en zich kunnen concentreren op woorden die voor een vervolgstudie van direct belang zijn. Welke daartoe behoren, weet ik niet, maar met het uitgangspunt: ze moeten afkomstig zijn uit een frequentielijst van 1000-5000 woorden, kan men nog alle kanten op. En dat is wat men in *Lezen las gelezen* doet.

Dat betekent natuurlijk niet dat deze heruitgave geen nuttige en interessante cursus is. Zeker niet. Er wordt een keur aan gevarieerde teksten aangeboden met daarbij allerlei opdrachten, ook herhalingsopdrachten en dat is verheugend want te gemakkelijk gaat men ervan uit dat als een woord een keer in een tekst heeft gestaan en daarna nog een keer in een oefening, men het kent. In de Sleutel – achterin het boek – staan de goede antwoorden bij de opdrachten en de oefeningen.

De nieuwe versie van *Lezen las gelezen* kan niet gebruikt worden naast de vorige. Daarvoor zijn de veranderingen te ingrijpend. Zo zijn een aantal teksten vervangen of geactualiseerd en is de opzet van de woordtraining niet meer dezelfde (van de nieuwe woorden worden alleen die woorden geoefend die voorkomen in de frequentielijst van 1000-5000 woorden). Gebleven is, bij iedere tekst, een woordenlijst met uitleg. Deze uitleg kan de vorm hebben van een omschrijving, een synoniem, een illustratie of, als het niet anders kan, van een vertaling in het Arabisch, Engels of Turks.

Deel 1 is gedrukt met een blauwe letter en deel 2 met een groene. En daartussen veel bruin. Mijn eerste gedachte was: ze willen het kopiëren tegengaan. Maar dat is het niet. Het is gewoon blauw, groen en bruin.

Tien videolessen

Dat is de ondertitel. De officiële titel luidt: *@net. Afstandsonderwijs Nederlandse taal en cultuur*. Dat ‘afstandsonderwijs’ is een voorschotje op de toekomst want nu zijn slechts verkrijgbaar tien videofragmenten met daarbij een korte inleiding, een voorbereiding waarin de moeilijke woorden in het Nederlands worden uitgelegd, oefeningen, luister- en spreekopdrachten en reflectievragen. In (Bommeliaanse) linguïstiek heet dat het OVUR-model. Waarom deze videofragmenten? Omdat er in het vreemdetalenonderwijs Nederlands grote behoefte bestaat aan visueel materiaal waarmee de luistervaardigheid getraind kan worden en dat informatie geeft over Nederland en Vlaanderen. Bij voorkeur actuele informatie. Aan die laatste wens wordt door *@net* niet tegemoet gekomen. Uit de vele opnamen waarover de samenstellers beschikten, zijn juist die fragmenten gekozen die niet te snel gedateerd raken. Een verstandige keuze. Actueel materiaal zal beschikbaar komen als er van deze videolessen een internetvariant zal verschijnen. Dat is de bedoeling en men mag hopen dat deze bedoeling werkelijkheid zal worden.

Er is videomateriaal voor halfgevoorderden en voor gevorderden. Omdat de bron in beide gevallen dezelfde is (Studio NL, het magazine van de Wereldomroep op BVN TV) hebben de samenstellers hun criteria voor differentiatie van de gekozen fragmenten elders gezocht: in spreektempo, woordgebruik, informatiedichtheid en ondersteuning van tekst door beeld. Van gebruikers wordt een receptieve woordenschat verwacht van ongeveer 2000 woorden. Er is – in tegenstelling tot de hierboven besproken cursus – bij die 2000 woorden geen verwijzing naar bestaande (frequentie)woordenlijsten. Maar omdat 2000 ongeveer het aantal woorden is van het *Basiswoordenboek Nederlands* (De Kleijn en Nieuwborg) mag je, denk ik, zeggen dat ‘Basiskennis’ van het Certificaat Nederlands als vreemde taal (oude stijl) het beginpunt is van *@net*. Of wie meer vertrouwd is met de classificatie van het Europees Referentiekader: de eindterm voor halfgevoorderden is B1 en voor gevorderden B2.

Er zijn vijf fragmenten + opdrachten voor halfgevoorderden en even zoveel voor gevorderden. Die fragmenten zijn niet geordend naar moeilijkheidsgraad en dus ‘kan de leerder zelf de volgorde bepalen’. Het staat er als een sympathiek gebaar aan het adres van de cursist. Dat is het ook. Maar ik zou het minstens zo sympathiek hebben gevonden als die fragmenten wél waren geordend naar moeilijkheidsgraad.

De fragmenten gaan op halfgevoorderdenniveau over een fotograaf die een belangrijke prijs heeft gekregen, de kijkwijzer (een classificatiesysteem voor films), veranderingen in de tekeningen van Suske en Wiske, over de gelukkige Nederlander en over discotheken die langer mogen openblijven. Op gevorderdenniveau over Maurits van Nassau, overeenkomsten en verschillen tussen Belgische en Nederlandse popmuziek, kampeeders in Bakkum, kinderen die straten en pleinen helpen schoonhouden en een tentoonstelling over schoonheid.

‘Bij de selectie van de fragmenten is met name op de culturele inhoud gelet’. Die culturele inhoud is er – al moet het bij een zo vaag en weids criterium al

gek lopen wil een fragment daar *niet* aan beantwoorden en al komt Vlaanderen met alleen Suske en Wiske (de ramadan onder de Vlaamse topics) en met de helft van het stukje over popmuziek er wat bekaaid af.

Het is een gelukkige gedachte van de samenstellers geweest om voorafgaand aan de eigenlijke luisteropdrachten, aandacht te besteden aan de woordenschat. Dat gebeurt door een verklaring van woorden en uitdrukkingen uit het video-fragment en door een aantal oefeningen daarbij. Wat de overwegingen zijn geweest om het ene woord wel en het andere niet voor een verklaring in aanmerking te laten komen, weet ik niet. Als ik de woordenlijsten vergelijk met het transcript van de fragmenten (dat is dus beschikbaar), vind ik dat er tamelijk weinig en soms tamelijk willekeurig uitleg wordt gegeven.

De luisteropdrachten zijn nuttig en gevarieerd. Waarom ze in het werkboek gevolgd worden door spreekopdrachten begrijp ik niet: het doel van *@net* is immers de vergroting van de luistervaardigheid, niet van de spreekvaardigheid of van de gespreksvaardigheid. Ik kan het verband nog enigszins begrijpen als de spreekopdrachten direct gekoppeld zijn aan de videofragmenten. Maar dat is lang niet altijd het geval. Na het stukje over de fotojournalist, luidt de spreekopdracht: neem een krant en kies met elkaar de drie mooiste foto's. Na het stukje over Suske en Wiske moet er gepraat worden over de stelling: als kinderen veel stripverhalen lezen, is dat slecht voor hun taalontwikkeling en bij het stuk over Maurits van Nassau (die het hoofd van Van Oldenbarnevelt liet rollen) is de opdracht: een veertienjarig meisje steelt een flesje parfum in een warenhuis. Welke straf zou je geven? Leuk, inventief, maar ik vind het toch jammer dat niet de luistervaardigheid *an sich* het volle pond heeft gekregen. Daar hebben de leerlingen gemeenlijk hun handen aan vol, zeker als men ze niet slechts aanzet tot het in het NT2-onderwijs zo geliefde *globale* luisteren maar – af en toe – ook wil dat ze het naadje van de kous weten.

Om die reden en om de beperkte woorduitleg bij de fragmenten zou ik die spreekopdrachten – en ook de reflectievragen – graag inruilen tegen meer luisteropdrachten. En zou ik het toejuichen als er een vervolg komt op dit gelukkige initiatief, hetzij in deze vorm, hetzij voor internet. Want met luisteropdrachten bij authentieke videofragmenten bewijst men de extramurale neerlandistiek een grote dienst.

Twee oefenboeken over idiomatische uitdrukkingen

Het eerste heeft als titel *Beeldtaal*. 'Beeldtaal is taal die gevat is in een beeld. Dat beeld geeft de betekenis van het woord of de uitdrukking weer. Nederlandse beeldtaal is voor NT2-leerders vaak lastig te begrijpen'. Dat laatste is beslist waar. De reden daarvan is, zegt de auteur, dat die uitdrukkingen teruggaan op beelden van vroeger waarmee de NT2-leerder, die in een andere cultuur is opgegroeid, niet vertrouwd is. Ze moeten daarom 'speciaal onderwijs' krijgen in het 'doorzien' van onze beeldspraak en ze moeten die beeldspraak 'leren begrijpen'. Als ze bij dat 'speciaal onderwijs' *Beeldtaal* gebruiken, krijgen ze

tegelijktijd een stukje Nederlandse cultuurgeschiedenis 'want de rangschikking van het idioom is namelijk mede gebaseerd op de cultuurgeschiedenis van Nederland'.

Eerst iets over die rangschikking. Het boek bestaat uit twee delen. Deel 1: De mens en zijn omgeving. Deel 2: De mens in de geschiedenis. In deel 1 worden o.a. behandeld de lichaamsdelen, kleding, kleuren, dieren, muziek, de tijd, geld, spreken en schrijven. Deel 2 valt uiteen in de tijd van monniken en ridders, van steden en staten (met daarin idioom ontleend aan ambachten, beroepen, rechtspraak, spel), van ontdekkers en hervormers (bijbel, scheepvaart), van burgers en stoommachines (huishouden, eten en drinken, stoommachine) en van radio, televisie en computers (elektriciteit). Misschien vraagt u zich af waarom 'eten en drinken' niet in deel 1 wordt behandeld (de mens en zijn omgeving) of waarom de bijbel pas aan bod komt bij de hervormers en niet bij de monniken. Bij deel 1 staat *een houten klaas* in de subgroep 'materialen' en *schuine moppen* in de subgroep 'vormen'. De uitdrukking *de hand op iets leggen* of *de hand met iets lichten* staat in deel 1 (bij handen) maar waarom niet in deel 2 bij respectievelijk rechtspraak en ambachten en beroepen? De gekozen classificatie is met andere woorden moeilijk toepasbaar en verre van probleemloos.

Belangrijker echter is de vraag of zo'n indeling het de leerder makkelijker maakt deze uitdrukkingen te begrijpen. Want daar gaat het tenslotte om.

In les 1 en 2 staan uitdrukkingen met hand (*aan de hand zijn*, *de hand lichten* enz.), in 3 met armen en benen, in 4 met voeten enz. Die uitdrukkingen hebben qua betekenis vrijwel niets met elkaar te maken, ondersteunen elkaar geenszins bij het onderling herkennen van de uitdrukking en bieden bij opslag in het geheugen geen nuttige dwarsverbanden of aanknopingspunten. Ook van de wetenschap dat een serie uitdrukkingen te herleiden is tot de tijd van de ontdekkers en hervormers en te maken heeft met scheepvaart komt bij het memoriseren slechts 'cleine bate' omdat ze onderling vaak in betekenis verschillen. Mijns inziens zou het daarom vanuit didactisch oogpunt wenselijker zijn geweest wanneer de uitdrukkingen zoveel mogelijk herleid zouden zijn tot niet-figuurlijk taalgebruik: bij 'bedrog', 'oneerlijkheid' *de hand lichten met*, *het achter zijn ellebogen hebben*, *iemand om de tuin leiden*; bij 'geluk' *met zijn neus in de boter vallen*, *in de wolken zijn*; bij (niet) 'begrijpen' *boven zijn pet gaan* enz.

Daarmee verdwijnt natuurlijk een van de peilers van dit boek: de genoemde cultuurgeschiedenis. Ik treur daar niet om want door dat stukje cultuurgeschiedenis wordt het leerproces naar mijn mening nodeloos verzwaard. In de verantwoording wordt de suggestie gewekt dat moedertaalsprekers met al deze uitdrukkingen geen moeite hebben omdat ze zijn opgegroeid in de cultuur waarin die uitdrukkingen zijn ontstaan. Met het *begrijpen* van die uitdrukkingen heb ik inderdaad geen moeite, maar waar *iets onder de knie hebben*, *een blauwe maandag*, *de kous op de kop krijgen* en veel soortgelijk idioom historisch gezien vandaan komt, weet ik niet en ik zie niet in waarom vreemdetaalleeders dat wel zouden moeten weten. Omdat die cultuurhistorische uitstapjes het leerproces ondersteunen, is de redenering van Van der Toorn. In de eerste plaats is die

historische uitleg lang niet altijd mogelijk (zie *Beeldtaal*), in de tweede plaats is die uitleg nogal eens omstreden (zie *Beeldtaal* en vergelijk met idioomboeken) en in de derde plaats kan het ook zonder (zie de doorsnee Nederlander en Vlaming). Zeker, kennis van die herkomst is interessant en is soms een hulpmiddel, maar ik ben voorlopig al heel tevreden als mijn studenten weten dat iets *op zijn elfendertigst* doen te maken heeft met heel langzaam. Die fijne weefkam (wist u dat?) is een zorg voor later.

Bij de ruim 500 idiomatiche uitdrukkingen in *Beeldtaal* wordt eerst een omschrijving gegeven (deel 1) of een historische uitleg en een omschrijving (deel 2) en een voorbeeldzin. Daarna volgen er bij ieder onderwerp een aantal oefeningen (met achterin het boek de goede antwoorden). Het is jammer dat de auteur zich niet heeft beperkt tot omschrijving-voorbeeldzin-oefening. Dat zou een heel nuttig boek hebben opgeleverd. Maar ze heeft, zoals ze zelf zegt, het mes aan twee kanten willen laten snijden. Die tweede kant, de cultuurcomponent, vertroebelt, vind ik, de structuur van het boek en vertroebelt het taalverwervingsproces.

De tweede publicatie op idioomgebied heet *De spijker op de kop* en is geschreven door Berna de Boer en Birgit Lijmbach. Het gaat om ruim honderd uitdrukkingen (geen spreekwoorden) en ze worden niet alleen aangeboden om ze te begrijpen maar, in tegenstelling tot *Beeldtaal*, ook om ze te gebruiken. Want als je dat kunt – ze gebruiken – beschik je niet slechts over een effectief taalmiddel waardoor je je Nederlands ‘Nederlandser’ kunt maken, maar ben je tevens een volwaardiger lid van de taalgemeenschap, zeggen de auteurs terecht.

De uitdrukkingen zijn afkomstig uit kranten en tijdschriften en ondergebracht in acht hoofdstukken, ‘gebruiksgebieden’ genoemd. De afbakening van die ‘gebruiksgebieden’, de titels die daarboven zijn geplaatst (Op de valreep, voor een appel en een ei enz.) en het waarom van plaatsing van uitdrukkingen in een bepaald hoofdstuk doet nogal willekeurig aan en geeft weinig didactische ondersteuning. Ook hier zou een koppeling aan niet-figuurlijke woorden en situaties mijns inziens beter zijn geweest.

Ieder hoofdstuk begint met de presentatie van de uitdrukkingen die in dat hoofdstuk geoefend worden. Die presentatie heeft de vorm van een authentiek stukje tekst waarin typografisch is aangegeven wat het idioomgedeelte is. Op grond van deze context moet de leerling de betekenis van de uitdrukking proberen te achterhalen. Geen geringe opgave. Soms is het sowieso niet erg duidelijk waarover het fragment gaat, soms wordt de uitdrukking gekoppeld aan een context die men niet verwacht (‘Steensma kwam in 1969 als jonge adjunct-directeur bij de Martinihal te werken. Hij **kreeg** meteen zijn eerste koninklijke ontvangst **voor de kiezen**, want in dat jaar opende prins Claus de hal.’) en de pregnantie van de contexten laat nogal eens te wensen over (‘metselaar of palingkweker. Vissers die bij de amateurs op topniveau voetballen, zijn een uitstervend ras. Zij kunnen door de week niet trainen en **vallen** steeds vaker **buiten de boot**.’) (dit is de integrale tekst, compleet met die ‘metselaar of palingkweker’). Gelukkig staat er achter in het boek een volledige lijst van de behan-

delde uitdrukkingen met een korte eenvoudige uitleg, maar raadpleging daarvan druist in tegen het heuristische uitgangspunt.

Na de krantenfragmenten volgen er een paar oefeningen die gericht zijn op het herkennen en begrijpen van uitdrukkingen, vervolgens oefeningen waarbij de leerling van passief naar actief gebruik wordt geleid en ten slotte enkele oefeningen voor actief gebruik. Daarna wordt de leerling weer terugverwezen naar de beginteksten: hij of zij moet controleren of de uitdrukking begrepen is. Een nuttige en evenwichtige aanpak. Wel een 'snelle': met name de productieve beheersing zou wel eens meer oefenmateriaal kunnen vereisen dan dit boekje van 64 bladzijden (inclusief idoomlijst en goede antwoorden) te bieden heeft.

Het is mooi dat *Beeldtaal* en *De spijker op de kop* op de markt zijn verschenen maar daarmee is naar mijn mening nog niet voldaan aan alle wensen die bij NT2- en NVT-docenten op dit gebied leven. Wie wil werken aan meer en in bepaalde opzichten aan beter kan met vrucht putten uit twee recente publicaties: Daniëls, Wim, *Junior spreekwoordenboek* en *Klare taal* (eindredactie Hans de Groot).

Het eerste geeft in alfabetische volgorde: de idiomatische uitdrukking, de betekenis ervan, een voorbeeldzin en een (historisch-etymologische) verklaring. Het tweede, ook in alfabetische volgorde: de idiomatische uitdrukking, de uitleg en de betekenis ervan, geen voorbeeldzin, geen etymologie, wel synonieme of soortgelijke uitdrukkingen en wel aanwijzingen voor de situatie waarin men de uitdrukking gebruikt. Vooral deze gebruiksaanwijzingen, zowel in *Beeldtaal* als in *De spijker op de kop* afwezig, lijken me een belangrijk aspect voor ieder idioomboek voor niet-Nederlandstaligen. Beide boeken hanteren een eenvoudig, toegankelijk Nederlands en beide boeken hebben een misleidende titel (het *Junior spreekwoordenboek* gaat beslist niet alleen over spreekwoorden maar ook en in belangrijkere mate over uitdrukkingen; *Klare taal* is ook de titel van de uitgebreide basisgrammatica NT2 van Jenny van der Toorn-Schutte).

Noot

- 1 Hazenberg, S.: *Een keur van woorden. De wenselijke en feitelijke receptieve woordenschat van anderstalige studenten*. Amsterdam, VU, 1994 (oratie). Zie ook Hazenberg, Suzanne: 'De selectie van een nuttige Nederlandse woordenschat voor anderstalige cursisten'. *Toegepaste Taalwetenschap*, 46/47, 2-3 (1993).

Besproken materiaal

- BAKKER, INEKE DE; MEIJBOOM, MARJAN; SMITS, CARLA EN VINK, SYLVIA: *Lezen las gelezen. Leescursus voor volwassen anderstaligen*. Groningen, Wolters-Noordhoff, deel 1, 2001. € 34,05. ISBN 90-01-13118-2. pp. 271. Deel 2, 2002. € 35,10. ISBN 90-01-13119-0. pp. 263.
- BEERSMANS, MAUD EN HEINE, NICKY; PROJECTCOÖRDINATIE KALSBEEK, ALICE VAN: *@net. Afstandsonderwijs Nederlandse taal en cultuur. Tien videolessen*. Amsterdam, Steunpunt Nederlands als vreemde taal, 2002. Tekstboek, prijs boek + videocassettes € 40,00 + € 10,00 verzendkosten. Te bestellen bij Steunpunt Nederlands (020-525 3152; steunpunt.nvt@hum.uva.nl). ISBN 90 907062 13. pp. 140, 2 videocassettes.
- BOER, BERNA DE EN LIJMBACH, BIRGIT: *De spijker op de kop*. Bussum, Coutinho, 2002. € 10,00. ISBN 90 6283 300 4. pp. 64.
- GROOT, HANS DE (eindredactie): *Klare taal*. Utrecht en Antwerpen, Van Dale Lexicografie, 2002. € 19,90. ISBN 90-6648-994-4. pp. 299.
- TOORN-SCHUTTE, JENNY VAN DER: *Beeldtaal. 500 Nederlandse woorden en uitdrukkingen met oefeningen en antwoorden*. Amsterdam, Boom, 2002. € 25,00. ISBN 90-5352-712-5. pp. 208.

Bibliografie

- DANIËLS, WIM: *Junior spreekwoordenboek*. Utrecht en Antwerpen, Van Dale Lexicografie; Amsterdam en Antwerpen, Uitgeverij Piramide, 2001. € 24,96. ISBN 90-664-8069-6. pp. 479.

..... *Kroniek van de taalkunde*
2001/2002

Jan-Baptist Hous, geboren in 1756, was pruikenmaker van beroep. Na de inval van de Fransen raakte de pruik vrij plotseling uit de mode, en Hous werd postbode. Dat zou gemakkelijk vergeten zijn, ware het niet dat Hous een dagboek bijgehouden heeft, of eigenlijk meer een kroniek van wat in Leuven omging. En hij heeft dat volgehouden van 1792 tot 1829. In 1964, en later nog eens in 1991 is die *Leuvense kroniek* uitgegeven door J. de Kempeneer. Op 1 december 1792 noteert Hous: 'item den 1 Xber hebben de Vonckisten hun eerste sitting gehoude van hun clup in de sael van het gewesene seminarie generael'. Het is, voorzover mij bekend, de eerste keer dat het woord *club* in het Nederlands is overgeleverd. Dat is tamelijk eenvoudig na te gaan. Het WNT geeft s.v. *club* enkel 19de-eeuwse citaten. Het *Etymologisch woordenboek* van De Vries en De Tollenaere zegt: 'ca. 1800'. Zo ook het *Van Dale etymologisch woordenboek*.

Minder eenvoudig te beantwoorden zijn de volgende vragen: hoe komt zo'n Engels leenwoord in de woordenschat van een 18de-eeuwse Leuvense postbode? Zijn er trouwens andere Engelse woorden in de 18de eeuw ontleend? Is *club* het oudste Engelse leenwoord, of zijn er in voorgaande eeuwen al veel meer woorden aan het Engels ontleend? Hoe verhouden zich, in de verschillende eeuwen, de aantallen Franse, Engelse, Duitse, enz. leenwoorden?

De eerste vraag zal wel altijd moeilijk te beantwoorden zijn. De andere zijn in principe te beantwoorden, mits de informatie van het WNT, het MNW en zo nog enkele andere belangrijke bronnen anders gestructureerd was dan ze is. Daar is nu een begin mee gemaakt door Nicoline van der Sijs in haar *Chronologisch woordenboek; de ouderdom en herkomst van onze woorden en betekenissen*.

De kern van het boek is een chronologische lijst van woorden, lopende vanaf het jaar 107 (het woord *wad*) tot aan het jaar 2000 (met onder andere de woorden *e-government*, *plasticter* en *weblog*). Het gaat om thans algemeen gangbare woorden, in hun nu gangbare betekenis. Alle behandelde woorden staan bij het jaar van eerste optekening (voorzover bekend). Menig woord zou dus ouder kunnen zijn. Bij *club* kan in de tweede editie '1800' vervangen worden door '1792'. Menig woord is heel zeker ouder in een andere betekenis. Ook wordt van elk woord vermeld of het een leenwoord is, een erfwoord, of gevormd door afleiding, samenstelling, enz.

De chronologische lijst is ook toegankelijk gemaakt met een alfabetische lijst, waarin tevens is te zien waar Van der Sijs haar datering op gebaseerd heeft. Dat is dikwijls het WNT of het MNW, maar in veel gevallen heeft zij dankzij andere bronnen eerdere of betere dateringen kunnen vinden.

In het ook al omvangrijke Voorwerk wordt niet alleen de werkwijze uit de doeken gedaan, maar worden meteen ook vast enkele onderzoeken gedaan die moeten aantonen wat er zoal mogelijk is met een chronologisch woordenboek. Bijvoorbeeld alle Engelse leenwoorden van de 18de eeuw bijeenzetten (waaruit blijkt dat het woord *club* niet zo uitzonderlijk is als ik dacht). Of: in welke eeuwen zijn welke afleidingssuffixen erg productief? Of: op welke semantische terreinen liggen de Duitse leenwoorden van de 17de en de 18de eeuw? Inderdaad, een chronologisch woordenboek opent de weg naar allerlei tot nu toe nauwelijks betreden domeinen. Met recht heette de dissertatie, waarvan dit de handelseditie is: *Etymologie in het digitale tijdperk; een chronologisch woordenboek als praktijkvoorbeeld*.

Over de dissertatie ben ik enthousiaster dan over de handelseditie. Wat in een academisch proefschrift geheel op zijn plaats is, en daar zelfs alle lof verdient, komt in een ander licht te staan als het aan een breder publiek wordt voorgelegd. In het gebruik door het grote publiek zal er veel misgaan, denk ik. Lang niet elke gebruiker zal het uitvoerige Voorwerk bestuderen. Zodat menigeen gemakkelijk ontgaat dat de genoemde Engelse leenwoorden van de 18de eeuw enkel die zijn welke thans nog gangbaar zijn. Er kunnen dus veel meer ontleningen aan het Engels geweest zijn, maar als ze in de 19de eeuw in onbruik raakten, staan ze er niet in.

De keuze van op te nemen woorden, hoewel enigszins beargumenteerd, blijft duister. Algemeen gangbare woorden, jazeker, maar toch ook *trecht* en *bagge* en *barg* en *musketon* en *mutageen* en *smeets* en *spermaceti*. Ik begrijp wel dat daar soms iets interessants over te zeggen valt, maar ze maken de contouren der verzameling nogal vaag. Groter nog zijn de problemen met het criterium: 'in hun huidige betekenis'. Betekenisontwikkeling door de eeuwen heen is zo vaak zo complex en zo subtiel, dat vaak knopen zijn doorgehakt. Zo vaak dat het resultaat me tamelijk willekeurig lijkt.

Het is nu al zo dat men in dit boek opzoekt 'hoe oud een woord is' (Krantenkop: 'Oudste Nederlandse woord: *wad*'), terwijl slechts het vroegste jaar *van overlevering* gegeven kan worden. Menig erfwoord moet veel ouder zijn dan het jaar 107 n. Chr. En dan zijn er de genoemde beperkingen. Het woord *holocaust* bijvoorbeeld krijgt hier, als je alles leest: terecht, het jaartal 1966. Maar het kwam ook al in het Middelnederlands voor. Wie wil weten sedert hoe lang een bepaald woord al bekend is, moet nog steeds eerst in het WNT kijken.

Is dit erg? Nee, volstrekt niet; ik beschouw het boek als een eerste poging. En Van der Sijs, als ik haar goed lees, ook. En het is een hoogst interessante poging. Op termijn zal er nog veel aan veranderd moeten worden om tot een bevredigend en betrouwbaar chronologisch woordenboek te komen (zodat ook de thans erop gebaseerde onderzoeken wel opnieuw uitgevoerd moeten worden). Vandaar dat ik de handelseditie een beetje prematuur vind. Als acade-

misch proefschrift verdient de stoutmoedige terreinverkenning echter alle lof. Het is een veelbelovende aanpak.

We blijven nog even in de buurt met de mededeling dat de drie dikke delen *Aanvullingen* op het WNT intussen echt verschenen zijn (uitgeverij Sdu, Den Haag 2001). Vorig jaar was het bijna zover, en kon er op deze plaats al wat over verteld worden; intussen heb ik ze ook echt in handen. Bestellingen kan men faxen naar (0031)(0)70 378 97 83 of per post sturen naar Servicecentrum, postbus 20014, 2500 EA Den Haag.

Ook de vier nog dikkere delen van het *Vroegmiddelnederlands woordenboek* (VMNW), eveneens een product van het Leidse Instituut voor Lexicologie, zijn nu verschenen (zie ook p. 76-78). Enkele jaren geleden moesten we met teleurstelling schrijven dat het VMNW weliswaar af was, maar niet kon verschijnen door geldgebrek. Daar is nu blijkbaar in voorzien. Uitgeverij Gopher Publishers (www.gopher.nl) heeft ze keurig uitgegeven, zij het met zo kleine lettertjes dat ik een leesbril heb moeten kopen. Maar dat moest er toch eens van komen.

Fons Moerdijk, die hoofdredacteur was van het WNT, is intussen ook bijzonder hoogleraar Lexicografie aan de Universiteit van Amsterdam. Hij heeft daar een opmerkelijke inaugurele rede gehouden over woordenboeken in het digitale tijdperk. In feite een thema dat ook bij Nicoline van der Sijs aan de orde is. Terwijl Van der Sijs het terrein verkent van de historische lexicografie, denkt Moerdijk na over het eentalige hedendaagse woordenboek. Maar er is veel gemeenschappelijks. Allebei stellen ze vast dat de computer het lexicografische werk sneller en beter doet dan vroeger mogelijk was. Er kunnen grotere tekstcorpora sneller en beter doorzocht worden. En de gebruiker kan met een woordenboek op cd-rom (bijvoorbeeld het WNT of Van Dale) veel meer dan met een gebonden boek. Toch, en nu wordt het echt interessant, zijn de huidige woordenboeken op cd-rom nog geheel en al 'gedacht' vanuit de boek-versie. Er is vooral de winst dat de gebruiker nu ook 'full text' kan zoeken, maar daarmee zijn de mogelijkheden van de digitale lexicografie volstrekt niet uitgeput. In feite begint het hier pas. Als we de papieren voorgeschiedenis even helemaal vergeten (als 'de lexicograaf zich ontdoet van de dwangbuis van het alfabet'), en we het werk van de grond af aan opnieuw zouden doen, maar dan gestructureerd en gedacht vanuit de mogelijkheden van de computer, dan zou het product helemaal anders zijn en nog geheel andere en nieuwe mogelijkheden bieden. Van der Sijs verkent de mogelijkheden van een chronologisch woordenboek (en in het verlengde daarvan ook bijvoorbeeld een historische morfologie, en een woorden-en-zaken geschiedenis), Moerdijk geeft enkele bespiegelingen voor een eentalig modern woordenboek. Er is geen groot voorspellend talent vereist om te kunnen zeggen dat we op dit gebied nog veel nieuwe dingen gaan meemaken.

Niet minder actueel is Marc van Oostendorp met zijn boekje *Steenkolen-Engels*. De uitdagende ondertitel luidt: *Een pleidooi voor normvervaging*. Het zou jammer zijn als het in de grote hoop van boekjes over taal ten onder ging. De uitgever

heeft er erg zijn best voor gedaan om het te laten lijken op zo'n goedkoop prul over Engelse leenwoorden, maar dat is het niet. Van Oostendorp denkt voort in de lijn van Abram de Swaan en diens *Woorden van de wereld; het mondiale talenstelsel* (Amsterdam 2002; eerder in het Engels verschenen als *Words of the world; the global language system*, 2001). Het Engels is niet meer weg te denken uit ons leven. Wetenschap, handel en industrie, internet, jeugdcultuur, ze zijn groten-deels in het Engels. Men kan dat betreuren, maar het is nu eenmaal zo. Een defensieve en krampachtige reactie maakt de zaak er niet beter op. Ook de situatie negeren is niet verstandig. Anderzijds is het niet realistisch om te verwachten dat de hele wereld Engels gaat spreken. Voor de meeste mensen zal het Engels een tweede taal blijven, die ze (veel) minder goed beheersen dan hun moedertaal. Het kan nooit kwaad om te proberen dat Engels zo goed mogelijk te leren, naast de moedertaal, maar bij Engelstalige moedertaalsprekers blijft de tweede-taalleerder vrijwel altijd in het nadeel. Tenzij, en dat is de kern van het betoog van Van Oostendorp, tenzij al die niet-moedertaalsprekers van het Engels, samen een ruime meerderheid, het zelfbewustzijn gaan opbrengen om hun 'Steenkolen-Engels' te aanvaarden als internationale taal. Laat de Britten streven naar hun Oxford-Engels, wij spreken wereldwijd het Steenkolen-Engels.

Een sterk punt in de redenering van Van Oostendorp is dat de situatie die hij bepleit, reeds min of meer de realiteit is. Niet het Oxford-Engels of het Amerikaanse Engels is de wereldtaal, maar allerlei soorten Steenkolen-Engels. Maar 't is met een slecht geweten, of met een gevoel van minderwaardigheid in het bijzijn van Engelstalige moedertaalsprekers. Daar moeten we van af, zegt Van Oostendorp. Fier zijn op ons Steenkolen-Engels biedt de moedertalen (Nederlands, Duits, Deens, Spaans, enz.) waarschijnlijk beter perspectieven dan de aanhoudende, en tot mislukken gedoemde poging Engels Engels, of Amerikaans Engels te spreken.

Ik geloof niet dat ik het met alle stappen in de redenering van Marc van Oostendorp eens ben. En er ontbreken naar mijn smaak belangrijke aspecten in zijn boek. Ik vind bijvoorbeeld dat hij taal te veel en te exclusief als een communicatiemiddel beschouwt. Maar dat neemt niet weg dat serieus wordt nagedacht over een serieuze zaak. En misschien is de weg die Van Oostendorp ons wijst, inderdaad wel de beste. Het boek is in ieder geval een verstandiger en interessanter benadering van het probleem dan de onlangs gehouden demonstratie op Schiphol van een groepje 'taalliefhebbers' tegen de Engelse borden en bordjes aldaar. Dat is je kop in het zand steken.

Nieuw is de *Grammatica van het Nederlands* van W.G. Klooster. Nieuw in de zin van: pas verschenen. Niet nieuw door niet eerder geziene theorieën of door grensverleggende indelingen. Het is een traditionele grammatica, in de dubbele zin van dat woord. Zinsdelen en woordsoorten staan centraal. En ze worden op een klassieke wijze uitgelegd. Ik zie dat als een voordeel. Veel taalkundigen hebben namelijk een onoverwinnelijke neiging het wiel opnieuw uit te vinden. Daar kan soms iets moois uit voortkomen, maar meestal is het gebakken lucht. Het vak kan niet zonder solide handboeken en naslagwerken, waarin de neiging

tot oorspronkelijkheid wordt onderdrukt, ten gunste van een respectvolle uitzetting van het reeds beschikbare. Kloosters grammatica is een grammatica voor moedertaalsprekers. Maar door haar omvang (400 bladzijden kleine lettertjes; die leesbril komt me goed van pas) zal ze ook extra muros als naslagwerk goede diensten kunnen bewijzen. Mijn enige bedenking bij dit boek is eigenlijk: was een boek van de halve omvang, of van 150 bladzijden, niet nog veel dringender noodzaak geweest? Vorig jaar heb ik daarvoor gepleit in deze kroniek, en ik blijf dat doen. Maar dat is uiteraard geen kritiek aan het adres van Klooster.

Laten we eerst en vooral blij zijn dat af en toe een grammaticus met zo'n boek komt. Want eerlijk gezegd: van officiële zijde is de inzet voor de Nederlandse grammatica uiterst beperkt. Om niet te zeggen: bedroevend. De ANS (*Algemene Nederlandse Spraakkunst*) heeft dan weliswaar in 1997 een tweede druk gekregen (grondig herzien en sterk uitgebreid), daarna is het akelig stil geworden in die hoek. Men lijkt daar te denken dat de ANS 'af' is. Niks onderhoud, niks actualisering, laat staan uitbreiding. Het hele spul wordt nog op een cd-rom gezet, en daarmee zullen we het voorlopig moeten doen. Het zal er nog van komen dat de extramurale neerlandici het werk gaan voortzetten, tot schande van de intramurale autoriteiten. In dat geval: laten zij weten dat ze kunnen rekenen op de steun en inzet van de vakgenoten binnen het taalgebied, want daar is men al even ongelukkig met de situatie.

Een standaardwerk over Bargoens en andere marginale taalkringen is al heel lang J.G.M. Moormanns boek *De geheimtalen*. Moormann heeft enorm veel verzameld, waarschijnlijk in een tijd toen het nog juist kon, en twee delen zijn destijds verschenen in 1932 en 1934. Het enige probleem met 'Moormann' was echter dat die boeken uiterst schaars waren. Tweedehands was er nauwelijks aan te komen, en enkel de grotere bibliotheken hadden het. Daarom is het heel goed dat er nu een heruitgave is verschenen, verzorgd door, alweer, Nicoline van der Sijs. Meer dan dat: er bleek tussen de nagelaten papieren van Moormann nog een ongepubliceerd derde deel te zijn. Ook dat is hierbij nu uitgegeven. Bovendien heeft Van der Sijs een keurig register op de drie delen gemaakt, iets wat destijds bij de twee delen ontbrak. Kijk, daar hebben we wat aan.

Marcel Grauls publiceerde in 2001 zijn boek *Mijn naam is haas; hoe historische figuren in het woordenboek belandden*. Een heerlijk boek vol wetenswaardigheden over woorden als *pantalon*, *nicotine*, *marconist* en *hortensia*: het zijn allemaal eponiemen, woorden die gebaseerd zijn op de naam van een persoon. Grauls is in zijn criteria voor eponiemen een beetje ruimer dan Ewoud Sanders het was in diens eponiemenboek. Men kan daar moeilijk over doen, maar wat mij betreft: hoe meer er in zo'n boek staat, hoe beter. Uitgeverij Van Halewyck heeft het boek heel mooi verzorgd; niet alleen de inhoud, ook de vormgeving is aangenaam. Mijn enige punt van kritiek is dat nergens vermeld staat dat dit boek in feite een herziene uitgave is van een eerder boek, onder een andere titel en bij een andere uitgeverij: het is namelijk gewoon een nieuwe editie van Grauls' *Bintje & Kalasjnikov; het eponiemenboek*, uit 1991. Dat vind ik niet helemaal netjes.

Tot slot twee boeken voor taalverzorging. Het zijn, denk ik, allebei boeken voor de moedertaalspreker. Maar beide wel zo uitgebreid en grondig, dat ze allicht ook hun diensten kunnen bewijzen extra muros. Al was het maar om eens te zien waar de moedertaalsprekers mee tobben. Jan Renkema's *Schrijfwijzer* richt zich vooral op Nederlanders; *Correct taalgebruik* van Willy Penninckx, Paul Buyse en Willy Smedts is in de eerste plaats voor de Vlamingen. Daardoor is er naast een zekere overlapping vooral ook veel verschillend. Beide boeken hebben al een lange traditie, en zijn in de loop der jaren met de ene na de andere herziene, verbeterde, uitgebreide of juist enigszins ingekorte editie, herdruk, uitgave, enz. als het ware meegegroeid met de taalgemeenschap, met de veranderende vragen en met de veranderende houding ten opzichte van goed taalgebruik. Ze zijn bepaald niet de enige op hun gebied, maar we zeggen niets teveel als we stellen dat deze wel tot de meest gewaardeerde behoren.

Was het niet praktischer geweest een boek samen te stellen voor het hele taalgebied, Nederland en Vlaanderen samen? Het wordt vanuit een bepaalde taalpolitieke instelling wel eens gedaan. Maar de samenstellers van deze boeken, mensen van de praktijk, zijn realistisch genoeg om te weten dat zoiets wel mooi zou zijn maar niet helemaal aansluit op de concrete vragen die de lezers beantwoord willen zien. In Nederland worden soms andere vragen gesteld dan in Vlaanderen. Ook al is vooral het verzorgde taalgebruik in het zuiden niet heel anders dan dat van het noorden, er zijn verschillen. En 't zijn vaak juist die verschillen waar de gewone taalgebruiker zich onzeker voelt, en dan naar een boek grijpt. Daarin worden geen (of nauwelijks) andere antwoorden gegeven, maar wel andere vragen beantwoord.

Besproken titels

- GRAULS, MARCEL: *Mijn naam is haas; hoe historische figuren in het woordenboek belandden*. Leuven, Van Halewyck/Balans, 2001. € 25,00. ISBN 90 5617 327 8 en/of 90 5018 546 0.
- KLOOSTER, W.G.: *Grammatica van het Nederlands*. Den Haag, Sdu, 2001. € 35,00. ISBN 90 12 09024 5.
- OOSTENDORP, MARC VAN: *Steenkolen-Engels*. Amsterdam en Antwerpen, L.J. Veen, 2002. € 13,50. ISBN 90 204 5749 7.
- PENNINCKX, WILLY; Buyse, Paul en Smedts, Willy: *Correct taalgebruik*. Kortrijk-Heule, UGA, z.j. [2001], 7e druk. € 24,50. ISBN 90 6768 247 0.
- RENKEMA, JAN: *Schrijfwijzer*. Den Haag, Sdu, 2002, 4e editie. € 29,95. ISBN 90 12 09023 7.
- SIJS, NICOLINE VAN DER: *Chronologisch woordenboek; de ouderdom en herkomst van onze woorden en betekenissen*. Amsterdam en Antwerpen, L.J. Veen, 2001. ca. € 50,00. ISBN 90 204 2045 3.
- SIJS, NICOLINE VAN DER: *De geheimtalen*, J.G.M. Moormann. Amsterdam en Antwerpen, L.J. Veen, 2002. € 49,95. ISBN 90 204 5945 7.

..... ‘Je ziet hoe het gebeurt’
Kroniek van de poëzie

Op het Boekenbal 2002, dat in het teken van de liefde stond, kreeg iedere bezoeker na afloop een exemplaar van *Ja, ik wil. Gedichten voor Willem-Alexander en Máxima*. Het initiatief om dichters te vragen het prinselijk huwelijk poëtisch luister bij te zetten was afkomstig van de stad Amsterdam, die daarmee voor een hoogst origineel huwelijkscadeau zorgde. Het merendeel van de dichters was winnaar van de Amsterdamse prijs voor poëzie, de Herman Gorterprijs. De uitgave, die door Meulenhoff gewoon in de handel werd gebracht, verdient nadere aandacht, want alle deelnemers hebben zich op een ongeïntimideerde manier geheel in hun eigen trant over de gebeurtenis uitgesproken. Het bijzondere daarvan is te weinig opgemerkt en ook de vraag naar poëzie op dit koninklijke moment is niet genoeg op waarde geschat.

Willem Jan Otten refereert vermoedelijk aan het bekende middeleeuwse lied van de twee koningskinderen die niet bij elkaar konden komen, want het water was veel te diep, als hij schrijft: ‘oneindig ver staat uit elkaar, jawel, een paar, / overzijden zijn zij van dezelfde volgegoten schaal’. Kees Ouwens besluit het voor zijn doen druk rijmende gedicht met: ‘En ween niet, mijn beste / Eén kan het maar zijn ten langen leste’. Robert Anker en Huub Beurskens spelen hun beweringen via de band van de beeldende kunst, respectievelijk via Titiaan en Tiepolo. Elisabeth Eybers, oud en wijs, laat de prins ‘per ongeluk, óf per geluk’ vallen op ‘n liewe, innemende meisiemens / wat vervulling bied aan sij soetste wens: // tesame kan hierdie begunstigde paar / die veeleisende opdrag klaar-speel, nie waar?’. En Anneke Brassinga beroept zich op Vondel, aan wie de regel is ontleend: ‘Hier lacht – voorgoed – een veld vol bloemen’.

De Dichter des Vaderlands, Gerrit Komrij, ontbreekt in deze bundel, maar hij heeft in *NRC Handelsblad* het huwelijk wel bezongen. Hij lijkt het afgelopen jaar de daling te hebben ingezet, niet alleen wat zijn proza (de saaie en goeddeels mislukte roman *De klopgeest*), ook wat zijn poëzie betreft: de in de krant geplaatste gedichten over Melkert, Kok, Fortuyn en de dood van prins Claus doen zijn reputatie geen goed. Bovendien gebruikt hij zijn poëzierubriek op de achterpagina van *NRC Handelsblad* nu geregeld om rekeningen te vereffenen. Vlak voor de dood van Hans Warren, zijn vriend van weleer, kraakt hij diens poëzie op een wijze waar, zoals het heet, de honden geen brood van lusten. Gertrude Starink is nog maar een paar dagen dood of Komrij duwt haar nog wat dieper het graf in

met een snierende bespreking van een van haar gedichten. Anneke Brassinga, die het per ingezonden brief voor Starink opneemt en 's lands dichter pittig tegenspreekt, kan meteen de week daarop een vernietigende column vernemen over haar poëzie, zonder dat de reden van deze afstraffing vermeld wordt. De lange tenen van Komrij bezorgen anderen zo langzamerhand kromme.

Komrij is ook de genius achter *Awater*, het clubblad van de Poëzieclub die hij in 2001 heeft opgericht. De start was ongelukkig, want onder de naam van Gerrit Achterberg werd in het eerste nummer een aantal gedichten gepubliceerd, met een zo knullige verantwoording, dat alleen al daaruit bleek dat het hier om Achterberg-pastiches ging. Redacteur Pieter Boskma, zelf dichter, bleek de grappenmaker, maar met deze affaire stond natuurlijk wel de ernst en betrouwbaarheid van de Poëzieclub op het spel. De eerste bundel die de club heeft aanbevolen en de leden dus krijgen toegestuurd is de nieuwe Jan Eijkelboom, *Heden voelen mijn voeten zich goed* (De Arbeiderspers), een enigszins bedagde keuze, die op weinig weerstand zal stuiten.

In het tweede nummer van *Awater* staat het dankwoord dat Anneke Brassinga uitsprak bij de toekenning van de VSB-poëzieprijs 2002 voor haar bundel *Verschiet* (De Bezige Bij). Ik citeer uit dit bevolgen programma: 'Dichten is niet alleen raaskallen totdat je een vergelijking vindt waarin diverse dingen samen vallen; het is niet alleen kinderspel waarbij afwisselend angst, woede en doem worden opgeroepen en bezworen, het is ook: jezelf in de hoek drijven, de kale waarheid niet zozeer verwoorden als wel onder ogen zien, en die waarheid gebruiken en aanboren als krachtbron'.

Brassinga is, in tegenstelling tot onze vaderlandse dichter, in het geheel niet krenterig over collega's. In haar dankwoord zegt ze: 'Zelf geloof ik niet dat wat ik tot nu toe heb geschreven de grenzen te buiten gaat van het domein waar een ik zijn plaats tracht te bepalen tegenover de dingen – en met de dingen bedoel ik ook en vooral de existentiële zaken, de innerlijke natuur, de verlangens en botsingen en onmogelijkheden met en tegenover anderen. Ik geloof niet dat ik het particuliere al achter me heb gelaten, zoals bij voorbeeld wel geldt voor de bekroonde van vorig jaar, Kees Ouwens, die in mijn ogen is voortgeschreden van verdichting naar openheid en evocatie'. Over Ouwens straks meer.

Behalve Brassinga waren nog vier andere dichters genomineerd: Dirk van Bastelaere met *Hartswedervaren* (Atlas), Piet Gerbrandy met *De zwiigende man is niet bitter* (Meulenhoff), Jacques Hamelink met *Zilverzonnige en onneembare maan* en Gerrit Krol met *Geen man, want geen vrouw* (Querido). Wat al deze bundels met elkaar gemeen hebben, zo betoogde juryvoorzitter Kees Fens, is een grote aandacht voor de taal. De poëzie die daar diametraal tegenover staat, noemde hij de 'realistische', die veelal alledaagse, vaak autobiografische situaties beschrijft en waarin de inhoud de vorm overheerst. Aan de taal van zulke poëzie valt weinig te beleven, aangezien de dichterlijke taalbehandeling hier niet de drijvende kracht is van het scheidingsproces.

Gerbrandy's tweede bundel is een overtuigend voorbeeld van poëzie die sterk gericht is op de taal. Hij simuleert hier en daar een woorddronkenheid, die echter altijd berekend is. Hij grossiert in elliptische zinnen en brengt vaak een

klassiek metrum aan. Zijn poëzieopvatting luidt in het kort: 'Tijgen woorden uit / slempen, hij zwelgt'. Al staat daar ook dit tegenover, dat de ingesnoerdheid van deze gedichten verklaart: 'Spaar taal tussenkaaks, / beperk je tot spraak die moet wezen'. De bundel is alsnog bekroond en wel met de Herman Gorterprijs 2002.

De laatste prijs die hier zeker nog vermelding verdient, is de Constantijn Huygensprijs 2002 die aan Kees Ouwens is toegekend. Niet lang daarvoor was de imposante verzamelbundel *Alle gedichten tot dusver* (Meulenhoff) verschenen, waaruit de ontwikkelingsgang die zijn werk heeft doorgemaakt van *Arcadia* (1968) tot en met *Mythologieën* (2000) valt af te lezen. Het is net alsof zo'n plotse-linge bundeling van afzonderlijke bundels extra benadrukt dat Ouwens iedere bundel als een stap beschouwde in zijn dichtelijke ontwikkeling. Daarbij moet in aanmerking genomen worden dat precies op de helft van de verzamelbundel zijn zesde bundel begint, *Afdankingen* uit 1995, waarna er nog drie volgen, plus de nieuwe bundel-in-aanbouw *Etgroen*. Dat betekent dus dat Ouwens sinds 1995, ruim vijftientig jaar na zijn debuut, zijn oeuvre verdubbeld heeft en daarmee van zichzelf een razendsnelle ontwikkeling heeft afgedwongen. Sinds 1986 zijn er bovendien, duidelijk parallel lopend aan de poëzie, drie omvangrijke romans van zijn hand uitgekomen.

Deze tamelijk anecdotisch begonnen poëzie kreeg al spoedig een meer bespiegelend en lyrisch karakter. Het gedicht zelf werd de vorm bij uitstek waarin zich de zoektocht afspeelt naar wat zich niet onder woorden laat brengen. Was de vereniging met de natuur in het vroegste werk al te begrijpen als een mystieke ervaring, een ondergaan van het onuitsprekelijke, in zijn latere werk ontloopt Ouwens zich als een lichtzoeker en wordt de sensatie van het licht en de lichtval het beeld van zijn dichtelijke mystiek. Het is een ontwikkeling die bij meer dichters heeft plaatsgevonden, maar die bij hem grote bewondering afdwingt vanwege het compromisloze van zijn formuleringen. Hij is er niet op uit de lezer te behagen met eenvoudig inleefbare gevoelens en gedachtegangen, nee, hij bemoeilijkt alles wat maar bemoeilijkt kan worden in de omgang met zijn lezers via de taal. De mogelijkheden van die taal om uit te drukken wat niet uit te drukken valt, put hij uit. In heel het werk, en gaandeweg steeds sterker en onnavolgbaarder, is een gevecht gaande met de sprakeloosheid, vandaar dat de gedichten steeds langer worden en zich gaan groeperen in min of meer doorlopende reeksen. Het zoeken houdt niet op en daarmee ook het altijd maar voorlopig blijvende vinden niet.

In de uitstekende reeks monografieën over dichters heeft de Historische Uitgeverij er ook een over Kees Ouwens laten verschijnen, *En gene schitterde op de rede*, onder redactie van Hans Groenewegen. Het boek bevat een achttal essays over het werk en een meer dan honderd bladzijden lang schriftelijk gesprek tussen Toine Moerbeek en de dichter, en nog enkele bijdragen van Ouwens zelf, waaronder een aantal prachtige brieven. Het belang van deze secundaire literatuur is groot, want enige hulp bij het betreden van Ouwens' onbegaanbare wereld is niet onwelkom. Waar Ouwens op dit ogenblik ongeveer beland is, kan blijken uit het volgende gedicht uit de nog onvoltooide bundel *Etgroen*. De titel luidt: 'hij sluit de auto af en weet...'

ik ben nog niet aan de dood toegevallen

ver nog houdt zich de einder
over het drietal bermen – het midden,
de kanten – strijkt
het rijpe licht, de open pols
van de herfst, de lage zon
einde middag, de goudader
ligt bloot, onwerkelijk
groen het gras, wat er te zeggen valt
heeft zich toonbaar gemaakt, voor zichzelf spreekt
wat zich voordoet
en niet anders gezegd kan worden, ik heb mijn ogen
geloofd, ben er niet blind
voor gebleven,
het heeft me de ogen uitgestoken
in het opzicht, de mate
waarin het vertrekt
de bestemming achter zich laat
waar het uit voortkomt
waarheen het zich afwendt
op last van de stilte
in een roerloze avond
om de doem te verjagen
in een wereld van stilstand
de vereenzelviging met de boodschap
een recht is er op kalmte
na het verblijf in bevreemding
en een nacht van wat uren
bij een daglicht op de aftocht –

waarheen?

vanwaar zijn vraag
als de weg bekend is, het antwoord
niet zijn behoud zal geweest zijn?

Meer dichters zijn het afgelopen jaar verzameld uitgebracht. Van J. Eijkelboom verscheen *Tot zo ver. De meeste gedichten* (De Arbeiderspers), van Stefaan van den Breemt *In een mum van taal. Gedichten 1968-2002* (Lannoo), van Hans Warren *Verzamelde gedichten* (Bert Bakker). De meest verlangde verzamelbundel is zonder twijfel Luceberts *Verzamelde gedichten* (De Bezige Bij) geweest, want die moest vrijwel daags na verschijnen herdrukt worden en kwam meteen in de top-10 van meest verkochte boeken te staan. Nog steeds blijkt zijn werk van een overrompelende kracht. Het zou wel eens kunnen dat er op het ogenblik een grotere bevattelijkheid voor bestaat. In de jaren vijftig zijn Luceberts gedichten als een vloedgolf de Nederlandse poëzie binnengespoeld, een golf die men zonder er veel

van te begrijpen over zich heen liet gaan. Rudy Kousbroek herinnert zich dat hij de gedichten ‘vaak bizar en onbegrijpelijk’ vond, maar toen hij ze Lucebert hoorde voorlezen veranderde dat: ‘van duister en ondoorgroendelijk werden ze toegankelijk en invoelbaar – een verschijnsel waar ik geen goede verklaring voor heb: alles blijft hetzelfde maar het is niet ontoegankelijk meer’.

Zo beschouwd is het een gemiste kans dat aan de verzamelbundel geen cd'tje is toegevoegd waarop we Lucebert zijn gedichten horen voorlezen. In de loop der jaren heeft de benadering van zijn poëzie het hele scala doorlopen van verrukt ondergáán, nauwgezette *close reading*, lezing in verband met de literaire en overige context (bronnen) en recentelijk, door Jan Oegema, via de mystiek. De interpretatie, in strikte zin, van deze poëzie zal nooit een afgeronde, samenhangende betekenis kunnen opleveren, zo beweert Thomas Vaessens in zijn boekje *De verstoorde lezer. Over de onbegrijpelijke poëzie van Lucebert* (Vantilt). Wie daarop uit is, blijkt bij Lucebert aan het verkeerde adres, want bij hem zijn meerduidigheid en onbegrijpelijkheid positieve categorieën, hij is een ontregelaar, hij accepteert de chaos en laat tegenstellingen gewoon naast elkaar bestaan. De constructieve interpretatie krijgt geen vat op zulke teksten, de deconstructieve maakt meer kans en in het algemeen zal een lezer in zichzelf de ruimte moeten geven aan een grote mate van onbegrepenheid, waarbij ritme en klank, de betekenisloze elementen van poëzie, hun werking opeisen. Vaessens sluit duidelijk aan bij wat Jan H. de Roder over het betekenisloze in poëzie beweerde in zijn essay *Het schandaal van de poëzie* (2000, Vantilt).

In verband met Lucebert, maar ook met K. Schippers, Dirk van Bastelaere, Peter Verhelst en Tonnus Oosterhoff, is van postmodernisme gesproken, een term die inderdaad, mits nader bepaald, uitkomst kan bieden bij de leesproblemen die hun werk opleveren. In *Nederlandse Letterkunde* (jrg. 7, nr. 1, februari 2002) geven Jos Joosten en Thomas Vaessens een uitvoerig en behartigenswaardig overzicht van ‘Postmodernisme in de Nederlandse en Vlaamse poëzie’. De naam Robert Anker komt bij hen niet voor, maar is door anderen ook wel met postmodernisme in verband gebracht. Een van de beste en interessantste dichtbundels van het vorige jaar is van hem afkomstig: *De broekbewapperde mens* (Querido). Deze mens is getuige het titelgedicht iemand die het hemelse of metafysische ontkent en zich, fietsend op de dijk van het leven tegen de wind in, zeer levend voelt en aards, onafhankelijk en zelf verantwoordelijk voor zijn daden. Ankers poëzie is van een ongehoorde brutaliteit, hij leeft zich met hetzelfde gemak in een badhanddoek in die aan de waslijn rukt en weg wil waaien, als in een ekster of een wit balkon. Hier herneemt hij op zijn eigenwijze manier een oud thema:

Herfstblad oud thema

Herfstblad oud thema in een jonge boom
waar bladgeboorte stormenderhand
overigens lege takken overneemt

ostentatief independenties ontrollend
in haar geilste chlorofyle negligé
in de zon die ook het herfstblad doorschijnt
in zijn gebrandschilderde overwintering zodat
de eerste vlinder deze biddende soortgenoot
bepeinst murmelend 'die Andacht' en
'die Notwendigheid der Natur' intussen
blazend bladezang met volle zeilen gaande
gestaag in lange streken overstag
tot de zon verdwijnt het herfstblad wederkeert
tot zijn nu alom ritselend beleden thema
en hij weet hoe hij opnieuw maar voor het eerst
moet sterven na de aanschouwde onstuimigheid
van deze nu zo deernisvol ontbladerende kathedraal.

De nieuwe bundel van Rutger Kopland, *Over het verlangen naar een sigaret* (G.A. van Oorschot) laat een ontwikkeling zien naar een grotere lichtheid en transparantie. Heel geraffineerd weet hij bij voorbeeld een foto van een berglandschap, waarop je de bergruggen achter elkaar in de verte ziet verdwijnen ook omgekeerd te lezen, als bergruggen die vanuit het licht naar je toe bewegen en dus zowel een verdwijnen als een verschijnen uitbeelden. Slotsom: 'maar wat zijn deze gedachten meer dan / een paar weemoedige veronderstellingen'. Tot de hoogtepunten van de bundel behoort de reeks 'Afdaling op klaarlichte dag', geschreven bij vijf schilderijen van Co Westerik met dezelfde titel.

Je ziet hoe het gebeurt
het is klaarlichte dag – en het gebeurt
voor je ogen zie je hoe het lichaam
van een man
levend afdaalt in de aarde.
[...]

Dit zijn vijf oefeningen in de kunst van het sterven, als een *ars moriendi*. De herhaling werkt hier verdiepend en verhelderend, de afdalingen van al deze mensen krijgen daardoor een algemeen menselijk karakter, het zal iedereen gebeuren en hier is het te zien (Westeriks schilderijen zijn in kleur eraast afgedrukt), hier is het te lezen: 'Je ziet hoe het gebeurt'.

Een belangrijke literairhistorische gebeurtenis ten slotte was de publicatie van ruim vijftig nagelaten gedichten van M. Vasalis, *De oude kustlijn* (G.A. van Oorschot). Weliswaar voegen deze gedichten inhoudelijk, thematisch, weinig toe aan het reeds bekende werk, maar ze vormen natuurlijk wel een substantiële uitbreiding, kwantitatief, van het oeuvre, dat maar uit drie bundels bestond. De lezers haalden de nieuwe Vasalis massaal in huis: binnen korte tijd kon de uitgever laten weten al tienduizend exemplaren verkocht te hebben.

..... *‘Culturele studies’ als
tegenbeweging
Kroniek cultuur en maatschappij*

Culturele studies versus literatuurwetenschap

Het is overal aan het gebeuren in de alfawetenschappen: de traditionele literatuurstudie moet het veld ruimen voor de oprukkende ‘culturele studies’. Dat is ook in dit tijdschrift reeds gesignaleerd en becommentarieerd (Musschoot, NEM-2, 2002). Wetenschapstheoretisch zou men hier van een paradigma-wisseling kunnen spreken. Heel in het algemeen zou men die wisseling kunnen karakteriseren als een kritische en geëngageerde reactie tegen de conservatieve en elitaire benadering van literatuur. Literatuurstudie houdt zich immers traditioneel bezig met ‘de beste boeken die de vorige generaties ons hebben nagelaten’. Tegen een dergelijke elitaire visie op cultuur is sinds enkele decennia verzet gerezen. De verbreding van het cultuurconcept van de Hegeliaanse idealistische visie naar de antropologische visie (Beheydt 1996, 17) heeft ertoe geleid dat cultuurstudie niet langer beperkt kon blijven tot de subjectieve analyse van een literaire erfenis die door de canon van de literatuurkritiek was bijgezet in het sanctuarium van de literatuurgeschiedenis. De nieuwe discipline ‘culturele studies’ heeft zich inmiddels opgeworpen als de ideologisch geëngageerde studie van de cultuur in de antropologische betekenis van het woord, dit wil zeggen als de totale ‘levensstijl van een samenleving’.

Die verbreding is niet gekomen als een donderslag bij heldere hemel. Het ontstaan van culturele studies is het resultaat van vernieuwingen die al langer aan de gang waren in de literatuurwetenschap. Culturele studies wil een totale cultuurinterpretatie zijn, of wat Mieke Bal ‘culturele analyse’ genoemd heeft (Bal 2000, 3). Ondertussen zijn die culturele studies aan een niet te stuiten opmars begonnen, die in de afgelopen decennia geleid heeft tot de oprichting van universitaire vakgroepen onder deze vlag, aanvankelijk vooral in Groot-Brittannië en de Verenigde Staten, maar nu ook in de Nederlanden. Universitaire beleidsmakers die met lede ogen de leegloop van de traditionele letterenfaculteiten aanzagen, hebben in de oprichting van afdelingen culturele studies een middel gezien om de tanende afdelingen talen te vervangen door zogenaamde ‘brede profielen’ (VSNU-rapport: Th. Van Els, 2002) die dankzij de interdisciplinaire aanpak de terugloop van de aantallen letterenstudenten moeten stuiten. De Amsterdamse, Leuvense, Leidse en Maastrichtse universi-

teiten hebben nu al varianten van de Angelsaksische cultural studies en de plannen voor de hervormingen van de universiteiten die nu circuleren, laten verwachten dat de trend nog zal toenemen.

Cultural studies!

Het kon dan ook niet uitblijven dat er handboeken culturele studies zouden komen. Na een richtinggevende vertaalde bundel van Stuart Hall *Het minimale zelf en andere opstellen* (1991) en na de aanzetten van Vlasselaers en Baetens (1996) en Baetens en Lambert (2000) is er nu een Nederlandstalige inleiding verschenen onder de verbijsterende titel *Cultural studies!* Ja, u hebt het goed gelezen, het gaat hier om een Nederlandstalige bundel, onder redactie van Jan Baetens van de postdoctorale opleiding Culturele Studies (!) van de K.U. Leuven en van Ginette Verstraete van de Faculteit Cultuurwetenschappen in Maastricht. De verantwoording die de redacteurs geven om het boek de titel 'Cultural studies' mee te geven is niet alleen verward, ze slaat nergens op. In haar inleiding wijst Verstraete erop dat de inhoud van het vakgebied in de Nederlanden nogal eens verschilt van die in de Angelsaksische landen en dat er bovendien in de Nederlanden een grote diversiteit aan benamingen gangbaar is. Een wel heel zwak argument, want de Britse en Amerikaanse inhoud van het vakgebied lopen al even sterk uiteen als in de Nederlanden en dus slaat de leenterm 'cultural studies' op een heel andere inhoud. Kennelijk moet het Engelse label 'cultural studies' fungeren als een nietszeggend icoontje dat voor het gemak werd overgenomen. Voor mij blijft het onbegrijpelijk dat de term 'culturele studies' die door Anil Ramdas' vertaling van Stuart Halls richtinggevende werk *Het minimale zelf* al sinds 1991 burgerrecht verworven had, nu plotseling niet goed genoeg meer is. Of moet ik dit zien als de zoveelste knieval in het kader van de internationalisering van de universiteiten van de Lage Landen? Dat vermoeden krijg ik als ik de verantwoording voor het gebruik van de Engelse term lees in de bijdrage van Joke Hermes: 'Ik gebruik de Engelse term om te verwijzen naar *het grote internationale onderzoeksveld dat nog maar zo bescheiden in Nederland bestudeerd wordt*' (128, mijn cursivering).

Tot zover mijn ongenoegen over de titel. Veel milder word ik als ik de inhoud van de bundel bekijk. Vooral de eerste drie studies vond ik bijzonder verhelderend als inleiding op de nieuwe discipline. Ginette Verstraete doet in het openingsartikel een poging om het vakgebied te situeren in de evolutie van de geesteswetenschappen en om de explosieve groei ervan aan de Angelsaksische universiteiten te verklaren. Zij geeft in de inleiding ook een definitie, die ik voor de verdere discussie toch wel letterlijk wil citeren:

Cultural studies is wellicht het best te omschrijven als een interdisciplinaire cultuurstudie die in de jaren zestig is ontstaan uit onvrede met de traditionele, academische omgang met cultuur, die was gereduceerd tot een vastgeroeste literaire canon van grote namen, netjes verdeeld in allerlei disciplines die amper met elkaar communiceerden (Verstraete 2002, 11).

Bij deze definitie zou ik al meteen een paar kanttekeningen willen maken. Een eerste is van praktische aard. Het zal al meteen duidelijk zijn dat wat wij onder plachten te brengen onder de wat onduidelijke noemer 'Nederlandkunde', vandaag onder culturele studies zou ressorteren. Ook deze kroniek 'cultuur en maatschappij' is volgens de bovenstaande definitie eigenlijk een kroniek 'culturele studies'.

Een tweede opmerking is fundamenteeler. Uit de definitie blijkt dat culturele studies in twee opzichten breder is dan de traditionele literatuurstudie. In de eerste plaats door het object. Alle cultuurfenomenen, voetbal kijken op tv, muzak op kantoor, soapseries, strips, multiculturele en gender identiteit,... behoren tot het onderzoeksgebied. In de tweede plaats door de methodologie. Of moet ik zeggen door het gebrek eraan? Er heerst in culturele studies een opmerkelijke methodologische diversiteit, om niet te zeggen willekeur. Er wordt vrolijk leentjebuurt gespeeld bij de sociologie, de psychologie, de antropologie, de filosofie, de etnografie, de linguïstiek en de literatuurwetenschap. Dat leidt ertoe dat culturele studies op dit moment een wat zwalkende discipline is die geen vastomlijnd onderzoeksobject heeft en al evenmin een eigen methodologie. Voor een jonge wetenschap die zich duidelijk wil profileren is dat een nadeel en een ongemak. Dat ongemak manifesteert zich overigens latent in de hier besproken bundel. De verschillende auteurs voelen zich genoopt er iets over te zeggen, de ene eufemistisch, de andere verontschuldigend en weer een andere polemisch. Maar het ongemakkelijke gevoel dat het ontbreken van een eigen methodologie het vertrouwde proces van verificatie en falsificatie danig hindert, blijft hangen. Het klinkt mij in elk geval wel heel simpel om te stellen dat culturele studies een 'eigen, open onderzoeksmethodologie' (128) heeft, zoals Joke Hermes doet in haar opstel, of om te poneren dat het object van culturele studies in principe onbegrensd is, maar dat 'de beperking ligt in de gebruikte methoden' zoals Maaïke Meyer schrijft, om er vervolgens aan toe te voegen dat in de interdisciplinaire benadering 'psychoanalyse, semiotiek, ideologiekritiek en discourse analysis' (58) vaak terugkeren. Culturele studies is er kennelijk nog niet uit hoe het zich verhoudt tot andere disciplines, het is er zelfs nog niet uit of het een discipline is. Het is dan ook begrijpelijk en verantwoord dat Jan Baetens in zijn bijdrage over de Britse en Amerikaanse varianten van culturele studies in plaats van een voorbarige scherpe afgrenzing van de discipline, een overzicht geeft van de ontwikkeling van het vakgebied. Hij toont aan hoe in de jaren zestig in Birmingham, aan het inmiddels weer opgeheven Centre for Contemporary Cultural Studies, de studie van een aantal praktijken uit de zogenaamde 'lage' arbeiderscultuur, moest 'aantonen dat die evenwaardig is aan de literaire cultuur van de hogere klasse' (25). Naast die Britse studie van de arbeiderscultuur, groeide aan de Amerikaanse universiteiten uit de cultuuroorlog tegen de elitecultuur van de 'dead white men' een politiek correcte identiteitsstudie waarin etniciteit, gender en religie van minderheidsgroepen de volle aandacht kregen. Baetens verheldert die dubbele ontwikkeling, toont er de intellectuele inspiratiebron en het marktmechanisme van, maar constateert tussen neus en lippen toch ook weer de methodologische balkanisering die het vak bedreigt.

In mijn eindoordeel van 'Cultural studies' blijf ik met een dubbel gevoel zitten. De verrijking die door de verbreding van het cultuurconcept is verkregen, is winst. De studie van de culturele identiteit is losgeweekt uit een essentialistische canon en biedt nieuwe perspectieven. Anderzijds blijkt het ontbreken van een construct 'cultuur' (cf. de bijdrage van Verschueren) of 'culturele identiteit' en van een methodologie de poort wijd open te zetten voor willekeur. De vier karakteristieke kenmerken die Joke Hermes geeft voor een culturele-studiesbenadering vormen vooralsnog een te zwakke methodologische grondslag om de discipline een eigen gezicht te geven. Zij noemt namelijk:

- 1 aandacht voor het alledaagse leven en het perspectief van gewone mensen;
- 2 een kwalitatieve op theorievorming gerichte onderzoeksmethodologie die een heel brede definitie van 'tekst' hanteert;
- 3 zelfreflexiviteit van de onderzoeker – het maakt tenslotte uit of je als vrouw of als man een mannendomein onderzoekt;
- 4 aandacht voor de context. Het overkoepelende doel van cultural-studiesonderzoek is het ontrafelen van betekenisvorming (127).

Culturele studies of cultuurstudies?

Met deze karakteristieken in het achterhoofd wil ik nu enkele culturele studies van de Nederlanden van naderbij bekijken. En ik begin bij het gerucht makende boekje van de Vlaamse journalist Steven de Foer *Onder Hollanders. Een Vlaming ontdekt Nederland*. Dit zou namelijk als een product van culturele studie kunnen worden beschouwd. De journalist identificeert zich immers als Vlaming, bekijkt 'de totale levensstijl' van de Nederlanders, hanteert een 'breed' tekstbegrip en heeft daarbij aandacht voor de globale context. Steven de Foer was jarenlang correspondent in Nederland voor de Vlaamse kwaliteitskrant De Standaard en hij probeert nu, uitgaande van de catalogus van clichés die over Nederlanders bestaan (gierig, calvinistisch, chauvinistisch, zelfingenomen, betweterig, bot, tolerant, vooruitstrevend...) een imago te schetsen van Nederland. Het is geen fraai beeld geworden, misschien ook omdat juist een Vlaming het beeld schetst. In zijn inleiding schrijft De Foer: 'maar juist omdat Nederlanders zich altijd als gidsen van Europa opwerpen, zeker tegenover dat buurlandje ten zuiden van hen, kan het nuttig zijn dat een Vlaming de rollen eens omdraait' (9). De Foer doet dit met bravoure en met ironie. Zijn verhaal is bovendien goed gestoffeerd, zowel met persoonlijke anekdotes als met nieuwsfeiten. En daardoor klinkt het waarschijnlijk zo pijnlijk in Nederlandse oren. Symptomatisch was bij voorbeeld Michaël Zeemans reactie in *Het Volkskrant Magazine* (02/02/02): 'Wie het leest, schaamt zich kapot. De tegenstribbelende reactie, die De Foers waarnemingen probeert te neutraliseren door ze af te doen als oud nieuws volstaat niet. Want het oude nieuws is onveranderlijk waar en het manifesteert zich op een gruwelijke onontkoombare manier.' Toch zou ik De Foers ontrafeling van de *homo polderensis* geen culturele studie noemen. Daarvoor is hij volgens mij te subjectief, maar laat nou juist die subjectiviteit, of in de termen

van Joke Hermes 'de zelfreflexiviteit van de onderzoeker', een karakteristiek zijn van culturele studies. Vervolgens is ook de impressionistische methode volgens mij geen garantie voor de objectiviteit van de studie, maar met de heersende methodologische vrijheid in culturele studies, is ook dit geen goed criterium om De Foers badinerende interpretaties als culturele studie af te wijzen. Kennelijk moet er binnen culturele studies toch nog wat theoretisch voorwerk gebeuren vooraleer de discipline erkenning kan krijgen als een nieuw paradigma.

Dat wordt nog duidelijker als ik de hilarische persiflage van de Vlaamse wordingsgeschiedenis doorboter van Joris Tulkens, en 'doorboteren' is hier het juiste woord voor dit moeizame proces. De titel van dit typisch postmoderne deconstructieverhaal is veelbetekenend: *Sire, er zijn geen Vlamingen*. Met de verwijzing naar Destrées 'Sire, il n'y a pas de belges' (1912) begint Tulkens een eenzijdige ontluisterende ontmaskering van de Vlaamse wordingsgeschiedenis. Tulkens is zelden echt geestig, hij trapt open deuren in en vindt zichzelf toch zo slim. Als hij als een echte Vlaamse Becanus een etymologie van het woord Vlaming ten beste gegeven heeft, moet hij nog eens uithalen naar de echte etymologen, de 'wetenschappers die zich een vakgebied toe-eigenen, vervolgens hun gezond verstand verliezen en ten slotte gaan zwammen' (107). Zijn kruistocht tegen romantische misleiding, het Waalse vijandbeeld, de mythische opsmuk eindigt in een provinciale ontknoping. In een envoy opent Tulkens Limburgse perspectieven: 'Als Vlaming heb ik mijn tijd gehad, maar als Limburger zie ik het nog wel zitten [...] als Vlaanderen uit België vertrekt, dan lijkt het vanzelfsprekend dat wij, Limburgse boerkes, de onafhankelijkheid van ons dierbaar Limburg uitroepen' (183).

Dit is dus duidelijk geen culturele studie (een roman?), maar toch is het een persoonlijke contextuele studie van alledaagse culturele fenomenen.

Van het boek *België, een manier van leven* zou je – afgaand op de titel – verwachten dat het een echte culturele studie is. Het boek presenteert zich immers als een studie van de 'totale levensstijl van een samenleving' en dat was toch het uitgangspunt van culturele studies. Toch twijfel ik er ten zeerste aan of de medewerkers aan de inleiding op *Cultural studies* dit werk als een volwaardige bijdrage op hun vakgebied zouden willen erkennen. Dit boek is in de eerste plaats een prachtig representatieverhaal van België, het heeft alle karakteristieken van een internationaal cadeauboek. Het is overigens ook uitgegeven met de steun van het Ministerie voor Buitenlandse Zaken en ook beschikbaar in het Frans, het Engels en het Duits. Het is fraai uitgegeven, met schitterende foto's op glanspapier, en met veel kaderstukken die aanzetten tot plezierig grasduinen. Toch is het meer dan dat. De journalisten die de teksten verzorgd hebben, hebben er alles aan gedaan om een verhelderend informatief boek over België te schrijven. Het inleidende hoofdstuk van Olivier Mouton is een respectabele poging om het complexe België aan onwetende buitenlanders uit te leggen. En al heeft het voor mij iets te veel chauvinistische eigendunk, het feitelijk onderbouwde discours over België als economische draaischijf, als zoekende democratie, als multiculturele natie, als Europees raderwerk is toch wel nuttig als tegengif tegen de latente laatdunkendheid die in Europa

gemeengoed is. Nog beter vond ik het tweede en het derde hoofdstuk omdat hierin van binnenuit verklaard wordt wat het betekent als Belg te leven. De feitelijke maatschappelijke verzorgingsstaat wordt hier subtiel gerelateerd aan de vigerende normen en waarden die dit land politiek en sociaal sturen. Het laatste hoofdstuk, van de hand van Reynebeau, is minder aan mij besteed. De wat vrijblijvende belgitude die hier in de artistieke en culturele analyse gedebiteerd wordt, is wat te glad en te weinig gedocumenteerd. Maar alles bij elkaar is dit boek een welkome en betrouwbare gids voor het hedendaagse België, al hou ik zelf nog steeds meer van een bevlogen kritische voorstelling als die van Van Istendael in *Het Belgisch labyrint*.

Een boek dat volgens alle criteria van de discipline wel in aanmerking zou komen voor erkenning als culturele studie is *The Low Countries. Arts and society in Flanders and the Netherlands*. Dit prestigieuze tiende jaarboek van de 'Stichting Ons Erfdeel' is een onvolprezen poging om vat te krijgen op fenomenen die de samenleving in de Lage Landen typeren. Dit jaar is er gekozen voor het thema van de 'beeldenstorm'. Het historische fenomeen van de zestiende-eeuwse beeldenstorm wordt daarbij symbolisch verbonden met de snel om zich heen grijpende hedendaagse secularisatie, de 'stille beeldenstorm' waarmee het christelijke erfgoed uit het zicht verdwijnt. De afzonderlijke studies in dit weer prachtige jaarboek geven een caleidoscopische kijk op een veranderende samenleving waarin oude religies worden afgezworen, nieuw geloof ontluikt, ongelof als verlichting geldt en religieuze representatie een andere betekenis krijgt. Met deze inleidende studies komen we in de buurt van een objectiverende studie, waarin de afzonderlijke bijdragen zorgen voor het engagement dat zo wezenlijk is in culturele studies. Maar het mooie van dit jaarboek is dat het de status van wetenschappelijke studie overstijgt. Het boek is een stuk cultuur dat dankzij de literaire en kunstzinnige inkleding niet alleen beleert maar ook beroert, ontroert en zelfs vervoert. Maar misschien doet dit poëtische surplus dan weer afbreuk aan de wetenschappelijke pretenties die culturele studies hoog in het vaandel draagt. Hoe dan ook dit boek is meer dan zomaar een bundel culturele studies. Behalve de thematische artikelen is er in dit jaarboek ook weer het vertrouwde aanbod over romans, poëzie, muziek, schilderkunst, en alles wat er in Vlaanderen en Nederland cultureel van belang is. En ten slotte is er natuurlijk nog een culturele jaarkroniek van vijftig bladzijden die het hele gamma bestrijkt van architectuur tot visuele kunst, van cultuurpolitiek tot filosofie, van literatuur tot film en theater. Het jaarboek *The Low Countries* blijft een delicatessen voor fijnproevers.

Het boek dat wellicht nog het meest in aanmerking komt om als een typisch product van culturele studies erkend te worden is de laatste bundel van mijn bespreking *Avantgarde! Voorhoede? Vernieuwingsbewegingen in Noord en Zuid opnieuw beschouwd* onder redactie van H.F. van den Berg en G.J. Dorleijn. In deze bundel is een poging gedaan om de Nederlandse en Vlaamse literaire en artistieke avantgarde in de eerste helft van de twintigste eeuw in haar cultuurhistorische context te beschrijven en te interpreteren. De nieuwe beschouwing verbreedt de traditionele beeldvorming die gebaseerd was op het werk van

coryfeeën als Theo van Doesburg en Paul van Ostaijen naar een omvattender interpretatie die de internationale contacten, het fin de siècle-denken, het flamingantisme, het primitivisme en de randfiguren mee in het beeld betreft. Daarmee verankert deze studie zich meer in de alledaagse realiteit van het interbellum. Bovendien wordt hier geprobeerd om het engagement in de beeldvorming bloot te leggen. Het ideologische partis pris in de verschillende interpretaties van de avantgarde wordt door de inleidende bijdrage van Van den Berg en Dorleijn helder aangegeven. Zo stellen zij twee kampen tegenover elkaar: de traditionelen die de betekenis van de avantgarde dik in de verf zetten en de postmodernen die totalitaire trekken menen te onderkennen in het werk van de zogenaamde avantgarde. Verder past deze bundel ook in de discipline culturele studies omdat hier een ruime interpretatie van het begrip 'tekst' wordt gehanteerd: zowel de retoriek van de linkse avantgarde, als de grafische voorstellingen van de vierde dimensie, als de kunstwerken, affiches en omslagen van tijdschriften worden als 'teksten' geïnterpreteerd. Ten slotte kan men stellen dat deze bundel, veel meer dan de andere hier besproken boeken 'een op theorievorming gerichte onderzoeksmethodologie' hanteert, of beter onderzoeksmethodologieën, want ook hier weer is de pluraliteit van benaderingen troef en zeker zijn de kluisters van de traditionele literatuurhistorie hier nog niet afgeworpen.

Voor mij hoeft dat ook niet, zoals ik hierna zal aangeven. Specifiek voor de extramurale neerlandistiek wil ik dit boek van harte aanbevelen omdat de hier verzamelde bijdragen zich primair op de Nederlandse en de Vlaamse situatie richten en aantonen dat de internationale historische avantgarde grotendeels langs de taalgrenzen verkaveld was, waardoor dit boek zich uitstekend leent tot vergelijking met de plaatselijke avantgarde.

Culturele studies: een nieuw paradigma?

De vraag die ik mij aan het einde van deze kroniek met klem opnieuw stel is of culturele studies wel het nieuwe paradigma is dat het voor zichzelf claimt. Ik ben het wel eens met de stelling dat de tijdgeest rijp is voor een paradigmawissel. Maar volgens mij is culturele studies er nog niet in geslaagd zich te profileren als een nieuw paradigma, daarvoor is inhoud van de discipline nog te vaag en te dispaaraat. Het ontbreekt vooralsnog aan een algemeen geaccepteerde theoretische omschrijving van het construct 'cultuur'. Centrale begrippen als 'identiteit', 'klasse', 'ethniciteit', hebben nog geen duidelijke plaats in het cultuurmodel en methodologisch heerst er chaos en strijd. Is daarmee het failliet verklaard van culturele studies? Wat mij betreft niet. Uitgaande van de vaststelling dat 'het overkoepelende doel van cultural-studiesonderzoek is het ontrafelen van processen van betekenisvorming' (Hermes) zie ik heil in culturele studies zoals die eigenlijk al sinds jaren worden bepleit door de Amerikaanse cultureel-antropoloog Clifford Geertz, die met zijn bundel *The interpretation of cultures* (1973) de denkrichting uitgetekend heeft voor een brede cultuuranalyse en die met zijn vele afzonderlijke studies over religie als cultuur-

product, kunst als cultureel systeem, ideologie als een cultureel systeem in heel uiteenlopende maatschappijen als Indonesië, Bali en Marokko een voorbeeld gegeven heeft van echte culturele studies. Geertz gaat uit van een semiotisch cultuurconcept, waarin hij de mens conceptualiseert als een dier dat vastzit in een web van betekenis dat hij zelf geweven heeft. De studie van cultuur is dan de analyse van het betekenisstelsel waarin de mens zich bevindt en dat hij door zijn symbolisch gedrag, zowel artistiek, religieus, politiek als sociaal, creëert. Deze brede semiotische cultuurdefinitie heeft het voordeel dat ze de onnodige en artificiële scheiding tussen ‘hoge’ en ‘lage’ cultuur teniet doet en dat ze de beperkte focus op *race*, *sex* en *gender* relativeert. Immers, in deze visie is cultuur het geheel van betekenissen dat door het menselijk gedrag wordt gecreëerd, zowel in de kunst als in de massamedia, zowel in sport als in de gastronomie, zowel in de religie als in de politiek. Geertz’ antropologische interpretatie van cultuur sluit bovendien nog nauw aan bij die van de literaire kritiek. Ze komt namelijk neer op het achterhalen van betekenisstructuren en hun sociale achtergrond en betekenis: ‘Doing *ethnography* is like trying to read (in the sense of ‘construct a reading of’) a manuscript’.

Methodologisch heeft een dergelijke benadering tot gevolg dat een culturele studie niet een experimentele studie is op zoek naar wetten, maar een interpretatieve op zoek naar betekenis. Het is hier niet de plaats om in te gaan op de verregaande consequenties van een dergelijke benadering voor de wetenschappelijke status van culturele studies, maar de geïnteresseerden verwijs ik graag naar een aanzet tot een discussie daarover in mijn inaugurale rede *Culturele identiteit, taal en artistieke expressie* (2002). Samenvattend zou ik durven besluiten dat culturele studies op dit moment nog de status van een tegenbeweging heeft; een volwaardig paradigma is het nog niet, maar het is een nieuwe discipline die met de steun van de universitaire beleidsmakers voor een wisseling van de wacht kan zorgen in de letterenfaculteiten.

Besproken titels

- BAETENS, J. EN VERSTRAETE, G. (red.): *Cultural studies. Een inleiding*. Nijmegen, Vantilt, 2002. € 22,00. ISBN 90 75697 66 x. pp. 190.
- JAN BAETENS EN JOSÉ LAMBERT (red.), *The future of cultural studies*. Leuven, Leuven University Press, 2000, 3-21.
- BERG, H.F. VAN DEN EN DORLEIJN, G.J. (red.): *Avantgarde! Voorhoede? Vernieuwingen in Noord en Zuid opnieuw beschouwd*. Nijmegen, Vantilt, 2002. € 27,80. ISBN 90 75697 47 3. pp. 256.
- FOER, S. DE: *Onder Hollanders. Een Vlaming ontdekt Nederland*. Amsterdam, Uitgeverij Balans, 2001. € 13,50. ISBN 90 5617 360 x. pp. 176.

- ISTENDAEL, G. VAN: *Het Belgisch labyrint. Wakker worden in een ander land*. Amsterdam en Antwerpen, Arbeiderspers, 2001.
- MOUTON, O. ; WILSSENS, M.A.; ANTOINE, F. EN REYNEBEAU, M. (red.): *België, een manier van leven*. Tielt, Lannoo, 2001. € 21,50. ISBN 90 209 4464 9. pp. 207.
- The low countries. Arts and society in the Netherlands. Yearbook*. Rekkem, Stichting Ons Erfdeel, 2002. België € 37,18, andere landen € 52,06. ISBN 90 75862 56 3. pp. 320.
- TULKENS, J.: *Sire, er zijn geen Vlamingen meer. Roman?*. Antwerpen, Houtekiet, 2001. € 14,74. ISBN 90 5240 619 7. pp. 206.

Bibliografie

- BAETENS, J. EN LAMBERT, J. (red.): *The future of cultural studies: essays in honour of Joris Vlasselaers*. Leuven, Leuven University Press, 2000.
- BAL, MIEKE: 'Crossroad theory and travelling concepts: from cultural studies to cultural analysis'.
- BEHEYDT, L.: *Kenterende culturele identiteit*. 's-Gravenhage, ANV, 1996, 17.
- BEHEYDT, L.: *Culturele identiteit, taal en artistieke expressie*. Inaugurale rede. Leiden, Universiteit Leiden, 2002.
- GEERTZ, C.: *The interpretation of cultures. Selected essays*. New York, Basic Books, 1973.
- HALL, S.: *Het minimale zelf en andere opstellen*. Amsterdam, Sua, 1991.
- MUSSCHOOT, A.: 'De nieuwe ideeëngeschiedenis komt eraan, Kroniek ALW'. *Neerlandica Extra Muros*, 40, 2, 50-54 (mei 2002).
- VLASSELAERS, J. EN BAETENS, J. (red.): *Handboek culturele studies. Concepten, problemen, methoden*. Leuven, Acco, 1996.

..... *Nederlandse muziekgeschiedenis
breeduit en breed toegankelijk te
boek gesteld*

Je zult maar rector zijn van een Zwols huis van de Broeders van het Gemene Leven. Je bent op werkbezoek in het vijftiende-eeuwse Doesburg en hoort daar plots de dienstmaagd van de burens luidkeels een scabreus liedje aanheffen. Door merg en been gaat de schuine tekst, wat een steen des aanstoets! Dus dicht je, althans wanneer je Dirc van Herxen heet, stante pede een alternatieve Latijnse tekst op dezelfde wijs waarin juist de kuisheid in verheven lyriek wordt bezongen. Het voorval staat beschreven in het vorig jaar verschenen boek (met bijbehorende cd-rom) *Een muziekgeschiedenis der Nederlanden*. De anekdote vormt een alleraardigste kapstok om het thema ‘Muziek in de Moderne Devotie’ – de stichtelijke beweging van Geert Grote en Thomas à Kempis – te behandelen. Dat de goede lezer kan concluderen dat de rector in kwestie tijdens het voorval pas dertien jaar oud moet zijn geweest, lijkt een eindredactioneel missertje dat geenszins opweegt tegen de vele aantrekkelijke aspecten van deze monumentale muziekgeschiedenis.

Nog een aardig voorval. In 1634 wilde Pieter Corneliszoon Hooft een chique uitgave realiseren van zijn volledige dichtwerken. Zo fraai zelfs, dat hij ook een muzieknotatie wenste bij zijn liederen en toneelreien. Daar stak zijn vriend Jacob van der Burgh echter een stokje voor. Onzin, vond Van der Burgh. Muzieknoten waren bepaald nutteloos, omdat alleen getrainde mensen ze kunnen lezen. En die getrainden, welnu die kenden de melodieën heus wel. Het lijkt een knipoog naar de redactionele formule van het boek, want deze *Muziekgeschiedenis* is nagenoeg notenvrij gebleven, althans het boek. Daarin vormen noten hooguit een grafische verfraaiing en amper een inhoudelijke aanvulling. Op de bijbehorende cd-rom zijn wel notenvoorbeelden te zien en te beluisteren en ook eenvoudige analyses. En voor wie nog meer wil horen: tegelijk met *Een muziekgeschiedenis* verscheen nog een cassette met vijf verzamel-cd’s, getiteld *Een muzikale anthologie der Noordelijke Nederlanden 1600-2000* (NM Special 9302).

In de muziekwetenschap is een tendens te bespeuren waarin de vaderlandse muziekgeschiedenis minder in noten dan in haar context wordt bestudeerd en beschreven. Zonder overigens de muziek zelf te verwaarlozen, gaat het in een aantal recente – vaak voor een relatief breed publiek toegankelijke – publicaties vooral over ‘omgevingsfactoren’, over de plaats van de muziek binnen de

culturele infrastructuur en economische en politieke constellaties, over muziek op het kruispunt met andere kunstdisciplines.

Een opvallend thema hierin is de actuele belangstelling voor de liedcultuur die de muziekhistorie met name ook voor neerlandici interessant maakt. Door de muziekgeschiedenis met een thema als het lied te lijf te gaan vervagen niet alleen de grenzen tussen de ‘serieuze’ en ‘populaire’ muziek of tussen de professionele en de amateurmuziekbeoefening, maar vervagen ook de aloude historische tijdvakken. Daarmee vervalt bovendien de strikte geografische beperking tot het Nederlandse grondgebied; het gaat het dus meer over de Nederlanden dan over Nederland.

Niet verwonderlijk dus dat de vorig jaar aan de Universiteit Utrecht benoemde bijzonder hoogleraar ‘Nederlandse liedcultuur in heden en verleden’, Louis-Peter Grijp, in zijn intrede een pleidooi hield voor het bestuderen van de liedcultuur van Hadewijch tot Hazes. Deze nieuwe leerstoel is opgericht door het Meertens Instituut van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, de instelling die model stond voor *Het bureau* van Voskuil. Grijp is daaraan als onderzoeker verbonden. Vanuit deze positie fungeerde hij als hoofdredacteur van het vorig jaar verschenen, bijna duizend pagina’s tellende *Een muziekgeschiedenis der Nederlanden*. Tevens was hij (samen met Frank Willaert van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde in Gent) projectleider van een *Repetorium van het Nederlandse lied tot 1600*, dat werd samengesteld door Martine de Bruin en Johan Oosterman.

Een muziekgeschiedenis vormt de musicologische pendant van de bijna tien jaar geleden verschenen *Nederlandse literatuur. Een geschiedenis* (1993), dat onder hoofdredactie stond van Riet Schenkeveld-van der Dussen. Dit boek werd gevolgd door *Een theatergeschiedenis der Nederlanden* (1996), onder leiding van Rob Erenstein. In beide, door *A new history of French literature* (Dennis Hollier 1989) geïnspireerde boeken werd een polyperspectivisch geschiedbeeld gecreëerd aan de hand van chronologisch geordende momenten waarop – volgens de inleiding tot *Een muziekgeschiedenis* – ‘wordt ingezoomd en van waaruit telkens een probleem, stroming of ontwikkeling wordt belicht.’

Een hoofdstuk over muziekarcheologie als bron van een verdwenen muziekcultuur kan zodoende beginnen met een vertelling over een terpbewoner die omstreeks 300 voor Christus een fluitje van been snijdt. Ook dicht Hadewijch mystieke liederen voor haar vriendinnen en wordt *Egidius waer bestu bleven* genoteerd in een streepjes-muzieknotatie. Via vergelijkbare, prikkelend gekozen thematische kapstukken wordt het stichtelijk offensief van dichtende dominees beschreven, de relatie tussen de componist Alphons Diepenbrock en de Tachtigers nog eens uiteengezet, wordt stilgestaan bij de muzikale dimensie van het cabaret en is de Nederlandse taal in de popmuziek onderwerp omdat de popgroep Doe Maar in 1999 bekendmaakte weer te zullen gaan optreden.

Daarmee is slechts een greep gedaan uit de in totaal 126 hoofdstukken uit het boek dat een periode omvat van 300 voor Christus tot 2000 na Christus, bijna tweeënhalf millennium dus. Om hierin enige ordening aan te brengen en te voorkomen dat het boekwerk een verzameling ‘genummerde scherven’ zou

blijven – zoals als kritiek werd geuit op de twee voorgangers – zijn in *Een muziekgeschiedenis* zogenoemde ‘ijkjaren’ ingevoegd waarin een periode nog eens beknopt synthetiserend wordt beschreven. Het geheel van ijkjaren laat zich lezen als een meer traditionele muziekgeschiedenis op hoofdlijnen. Handig voor het hoger onderwijs.

Het boek vormt met ruim honderd verschillende auteurs een staalkaart van de hedendaagse Nederlandse en Vlaamse musicologie. Maar het is bepaald geen musicologisch onderonsje geworden. Ook letterkundigen, (kunst)historici, sociologen en etnologen hebben bijdragen aan *Een muziekgeschiedenis* geleverd. Het redactieteam werd gevormd door zeven muziekwetenschappers waarvan intussen enigen als hoogleraar verbonden zijn aan de universiteiten van Utrecht, Amsterdam en Leuven.

De cultuurhistoricus Gerard Brom schreef in 1939 dat Holland ‘schrijft met de linker- en schildert met de rechterhand’. Met alle waardering voor de beide genoemde kunstuitingen zag Brom voor de muziek niet eens een ledemaat weggelegd. Nu is het inderdaad zo dat het aantal internationaal invloedrijke componisten van Nederlandse origine de afgelopen eeuwen beperkt is gebleven. Jan Pieterszoon Sweelinck zou hier genoemd mogen worden, Willem de Fesch of Pieter Hellendaal, en uit later jaren misschien Henk Badings, Theo Loevendie of Louis Andriessen. Met de uitvoerende toonkunst daarentegen slaat Nederland (of beter: de Nederlanden) vanouds een beter figuur, zeker wanneer ook de instrumentenbouw of het muziekdruk- en uitgeverijbedrijf onder deze categorie worden geschaard. Het Koninklijk Concertgebouworkest en zijn dirigenten genieten wereldwijde faam, evenals enkele kleinere muziekgezelschappen zoals het Orkest van de Achttiende Eeuw, The Amsterdam Baroque Orchestra of het Schönberg Ensemble. Instrumenten van Nederlandse makelij zijn tot ver buiten de landsgrenzen te vinden, terwijl in de Nederlanden menig vooraanstaand componist (Locatelli!) of (muziek)theoreticus (Descartes!) zijn uitgever vond.

De invloedrijke musicoloog Eduard Reeser schreef al dat het ontbreken van beroemde componisten van Nederlandse origine allerm minst inhoudt ‘dat in deze streken geen intensief muzikleven zou hebben bestaan; integendeel, er zijn bewijzen te over dat hier te allen tijde en in alle lagen van de bevolking met veel animo is gemusiceerd, en het bestaan van een uitgebreid repertoire aan volksliederen uit de Middeleeuwen en Renaissance maant ons er toe met de zegswijze ‘Frisia non cantat’ voorzichtig te zijn, al waren de melodieën vaak van uitheemse oorsprong.’ Al in de Renaissance bevonden zich in bijna alle Europese staten zangers uit de Lage Landen. Musici uit Brabant, Limburg, Henegouwen en Vlaanderen bekleedden niet zelden invloedrijke posities in het buitenland.

De functie van muziek en musiceren vertoont de nodige accentverschuivingen. Muziek was van oudsher een dienende ‘kunst’, een diverterende kunstvorm die geliefd was om de tijd aangenaam te passeren. Zij werd ingezet als een medium ter opsmuk van feestelijke gebeurtenissen aan hoven en in steden,

zowel bij universitaire als bij kerkelijke festiviteiten. Daarin wijkt Nederland nauwelijks af van omringende landen, maar wel in de schaal waarop, en de intentie waarmee dit gebeurde.

Dat het Nederlandse muziekleven een in Europees perspectief eigen dynamiek vertoont is in de eerste plaats het gevolg van het nagenoeg ontbreken van een hofcultuur. Het muziekleven van die tijd is bij uitstek burgerlijk van karakter te noemen. Terwijl de Europese muziekcultuur in de achttiende eeuw primair een muziekcultuur is van de Europese vorstenhoven, kenden de Nederlanden, in vergelijking tot bijvoorbeeld Italië, Frankrijk of de Duitse keurvorstelijke hoven, amper een muzikale hofcultuur van belang. Het hof van stadhouder Willem V moge kleinschalig zijn geweest, internationaal georiënteerd was het zeker wel. De rondtrekkende virtuozen die het stadhouderlijk hof aandeden, speelden evengoed in Londen en Parijs. 'Italiaanse en Duitse virtuozen die naar Londen willen, pleisteren gewoonlijk in Den Haag om hier met het geven van concerten genoeg geld te verdienen om hun reiskosten te recupereren', schreef de Engelse doctor musicae Charles Burney in 1772 na zijn bezoek aan ons land.

Enkele jaren daarvoor, in het seizoen 1765-66, was ook de familie Mozart op uitnodiging van prinses Carolina van Oranje Nassau hier te gast voor het geven van concerten. Door ziekte van de kinderen werd het verblijf van de Mozarts in Nederland verlengd tot een verblijf van vele maanden. Vader Leopold berichtte bij die gelegenheid over de uitstekende kwaliteit van de orgels alhier en over het *Wilhelmus* dat volgens hem door werkelijk iedereen in Holland lustig werd gezongen. Wolfgang schreef er een reeks variaties op. Tot de werken die de jonge Mozart in Nederland componeerde, behoren ook de acht variaties KV 24 voor klavier op het lied *Laat ons juichen, Batavieren!* van de Duitse musicus Christiaan Ernst Graaf, de stadhouderlijke kapelmeester.

Dit kapelmeesterschap was in de tweede helft van de achttiende eeuw verreweg de belangrijkste muzikale functie die een musicus in de Republiek der Verenigde Nederlanden kon bekleden. Wekelijks dirigeerde Graaf de hofconcerten, terwijl hij bovendien tot taak had gelegenheidskantates te componeren. De musici van de hofkapel waren voor een belangrijk gedeelte van Duitse komaf. Het hof ondersteunde verder het Franse Theater in Den Haag, dat naast het gesproken toneel ook muziektheater presenteerde en dat later wel is gekwalificeerd als een van de beste Franstalige theatergezelschappen van Europa. Leden van de hofkapel speelden ook mee in het orkest van de Franse opera. Dat politieke cesuren in Nederland geen geweldig grote muziekhistorische impact hebben, onderstreept het einde van de Republiek in 1795. Weliswaar betekende dit tevens het einde van de stadhouderlijke kapel, de opera- en concertpraktijk gingen nochtans op de oude voet verder. Ook de Tweede Wereldoorlog, zo'n anderhalve eeuw later, resulteerde geenszins in een artistieke stijlbreuk.

Een tweede oorzaak waardoor het Nederlandse muziekleven een eigen dynamiek vertoont is gelegen in de wat de toonkunst betreft nogal repressief ingestelde Gereformeerde Kerk. Gewapend met de eerste brief van Paulus aan de Corinthiërs, waarin deze schreef dat het beter was vijf woorden met verstand

te spreken dan duizend stuks 'in tongentaal', wilden de calvinisten met name het orgel met zijn 'tongwerken' verbannen uit de kerk. Het gepredikte woord, dáár was het om te doen. Op verschillende provinciale en landelijke synodes werd een fel standpunt tegen het handhaven van de orgels ingenomen, maar uiteindelijk zou dit er slechts toe leiden dat tijdens de eredienst orgelbespeelingen (en andere instrumentale klanken) niet meer werden toegestaan. In de zeventiende eeuw laaide het conflict weer op door een op hoge toon gevoerde discussie waarin zich ook Constantijn Huygens (voorzitter van het gebruik van het orgel ter verbetering van de gemeentezang) en de Utrechtse hoogleraar Voetius (rabiaat tegenstander) zich mengden. De luisterrijke rooms-katholieke kerkmuziek was intussen naar het zuiden gedreven, en terwijl in het lutherse Duitsland de kerkmuziek door toedoen van componisten als Heinrich Schütz of Johann Sebastian Bach een grote bloei beleefde, verschraalde de sacrale muziek hier te lande tot de collectieve gemeentezang van de honderdvijftig sober getoonzette psalmen.

Het calvinisme wordt daarom wel als cruciale oorzaak aangewezen van de teloorgang van de Nederlandse muziekcultuur. Conrad Busken Huet had het in zijn *Land van Rembrand* (sic!) over 'de oorlogsverklaring' van de calvinisten 'aan alle muzikale vormen zonder onderscheid, op het psalmgezang na.' De Duitse musicoloog Hermann Felix Wirth zag aan het begin van de twintigste eeuw in het calvinisme eveneens de oorzaak van de 'ondergang van het Nederlandse volkslied'. In werkelijkheid ligt deze zaak natuurlijk oneindig veel genuanceerder. De rijke kerkmuzikale traditie kon immers niet van de ene op de andere dag uit het geheugen worden gewist, zeker niet uit dat van componisten. Nog lange tijd werden er motetten op Latijnse teksten geschreven. Daarnaast stimuleerden ook de melodieën van het Geneefse Psalter tot het schrijven van vocale en instrumentale bewerkingen, ofschoon deze geweerd werden uit de gebedsdienst. Voor buitenkerkelijk gebruik ontstond daardoor een veelomvattend liedrepertoire; bij velerlei gelegenheden werden cantates gecomponeerd.

Deze en vele andere ontwikkelingen zijn af te leiden uit *Een muziekgeschiedenis der Nederlanden*. De polyperspectivische benadering maakt immers dat het mogelijk is meerdere lijnen, verhalen en ontwikkelingen uit het boek te destilleren. Als gevolg van het internationale samenwerkingsverband is er tevens een verdeelsleutel gevonden tussen onderwerpen die vanuit Vlaams en vanuit Nederlanders perspectief worden beschreven. Daarnaast krijgt ook de populaire muziek nadrukkelijk aandacht. Jazz, vaudeville, musical, pop, dance – het is er allemaal in te vinden, terwijl de liedcultuur een soort thematische stippelijijn vormt tussen de verschillende onderwerpen.

En dan gaat het bepaald niet alleen over de klassieke zang als hoge kunstvorm, maar juist over de zang van de 'gewone' mensen. Volksliederen, straatliederen, geestelijke liederen – ooit vormde het zelf zingen de meest verspreide muzikale activiteit van ons land. En nog steeds wordt er in georganiseerd verband volop gezongen, al gaat dat met minder en andere rituelen gepaard dan bij de negentiende-eeuwse liedertafels bijvoorbeeld. *Een muziekgeschiedenis* leert ons dat de Haarlemse vereniging Zang en Vriendschap er in de

vrije tijd lustig op uit trok om zich niet alleen met samenzang te plezieren, maar tevens met spelletjes als het geblinddoekt meppen naar een fles drank, of – leuker nog kennelijk – het doodknuppelen van een mank kuikentje.

Wie de liedcultuur ook zonder anekdotes en in strikt wetenschappelijke presentatie is toegegaan, doet er goed aan kennis te nemen van het *Repertorium van het Nederlandse lied tot 1600*. In twee kloeke boekdelen en een nog uitvoeriger cd-rom vindt men een inventarisatie en beschrijving van het eenstemmige Nederlandse lied in bronnen tot en met (!) 1600. Het ene deel beschrijft de liederen, het ander de bronnen. Daarmee vormt het een welkome aanvulling op de enkele jaren door musicoloog Willem Bonda gepresenteerde inventarisatie *Meerstemmige Nederlandse liederen van de vijftiende en zestiende eeuw* (1996).

In totaal werden voor het nieuwe liedrepertorium 7621 titels geselecteerd. Probleem bij de liederen is dat tekst en melodie vaak niet gezamenlijk zijn overgeleverd. Daardoor is het dikwijls lastig een tekst ook als *liedtekst* te ontmaskeren. Om hiervoor toch een eenduidig en consistent beleid te presenteren heeft het onderzoeksteam een aantal handreikingen geformuleerd. Probleemloos zijn die liederen die een wijsaanduiding hebben of waarbij (gedeeltelijk) notenschrift aanwezig is. Verder kan de titel (liedekijn bijvoorbeeld of cantileen) een indicatie zijn dat we met inderdaad met een lied van doen hebben. Evenzo kan er een verwijzing in de tekst staan als: ‘wie dit lied wil horen’. Voorts kan het bestaan van een contrafact-relatie met een ander lied een aanwijzing vormen. Daarmee wordt bedoeld dat er een ander lied bekend is met dezelfde wijs, zoals de aan het begin van dit artikel genoemde rector Dirc van Herxen dat bijvoorbeeld stante pede creëerde.

Het is een Sisyfusarbeid geweest alle handschriften, archieven, andere repertoria en publicaties na te vlooiën op de aanwezigheid van oude eenstemmige liederen. Het getuigt echter van realiteitszin dat de onderzoekers de verwachting uitspreken dat er in de nabije toekomst beslist nog nieuwe bronnen zullen opduiken, omdat met name veel zestiende-eeuwse bronnen niet optimaal zijn ontsloten. Actuele ontwikkelingen zullen naar verwachting via de website van het Meertens Instituut (www.meertens.knaw.nl) openbaar worden gemaakt.

Terug naar *Een muziekgeschiedenis*, terug naar 1643. Door de tegenwerpingen van Jacob van der Burgh verschenen de ‘zangen’ van Hooft zonder noten. Daarmee werden de liederen van Hooft wel tekort gedaan. Niet alleen zouden ze daardoor uiteindelijk op een geheel andere wijze openbaar gemaakt worden dan bijvoorbeeld Bredero’s *Groot liedboek* (1622), ook werd daarmee een traditie doorbroken van het uitgeven van compleet getoonzette liedjes die licht ontvlambare jongheren voor hun meisjes creëerden. Wat hierbij opvalt is dat in de zeventiende eeuw iedere zichzelf respecterende dichter ook bijdragen leverde aan het liedgenre. Hooft, Bedero, Vondel, Cats – zij voelden zich bepaald niet te min om liedteksten te schrijven.

De leidende componisten van die tijd, neem Jan Pieterszoon Sweelinck, lieten zich echter totaal niets gelegen liggen aan die Nederlandse liedteksten.

Voor hen moest het Italiaans, Frans of Latijn zijn. Wat in de vijftiende en zestende eeuw nog algemeen gebruik was, het toonzetten van teksten van je landgenoten, was in de zeventiende eeuw een uitzondering geworden. En daarmee was Nederland ook in dit opzicht een buitenbeetje; in Frankrijk of Engeland waren componisten bepaald niet afkerig van liederen in hun landstaal. Pas in de negentiende eeuw kregen componisten opnieuw interesse voor het Nederlands als zangtaal. Zo componeerde Johannes Verhulst tientallen liederen op teksten van de dichtende medicus Jan Pieter Heije. Het waren teksten als ‘Een bloem stond op de dorre hei, / zoo eenzaam.’ Of ‘Mijn liefste! nu ik scheiden moet, nu mogt ik vóór ik ging / één lokje van uw lichtbruin haar gevlochten in een ring.’ Anno 2002 zijn het juist zulke *teksten* – oubollig en moraliserend – die een appreciatie van de op zich zelf uitstekend gecomponeerde liederen bemoeilijken. Tegelijk zingen we wel allemaal nog altijd eens per jaar *Zie de maan schijnt door de bomen*, ook een tekst van Heije.

Taal veroudert sneller dan muziek, daarover bestaat nauwelijks twijfel, zeker in Nederland lijkt het. Het maakt daarom alleszins nieuwsgierig naar wat men over honderd jaar zal vinden van een tekst als ‘Wanneer de Noordzee koppig / Breekt aan de hoge duinen / En witte vlokken schuim / Uiteenslaan op de kruinen’ van de hand van Ernst van Altena. Jacques Brel struikelde in de jaren zestig van de vorige eeuw in ieder geval nog over de vele Nederlandse ‘u’-tjes in deze fraaie vertaling van *Le plat pays*. En wat te denken van de liedjes van Doe Maar, zoals *Nederwiet, De bom of Je loopt je lul achterna?* De tijd dat er een devote rector opstond die op de laatste tekst een kuis contrafactje produceerde is in ieder geval voorgoed voorbij. Bijgezet in *Een muziekgeschiedenis*.

Besproken titels

GRIJP, LOUIS PETER (hoofdredactie): *Een muziekgeschiedenis der Nederlanden*. Amsterdam, Amsterdam University Press, Uitgeverij Pelckmans, Meertens Instituut, Koninklijke Vereniging voor Nederlandse Muziekgeschiedenis, 2001. € 67. ISBN 90 5356 488 8. pp. 916.

BRUIN, MARTINE DE EN OOSTERMAN, JOHAN (samenstellers): *Repertorium van het Nederlandse lied tot 1600/Repertory of Dutch songs until 1600*. 2 banden. Gent, Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde; Amsterdam, Meertens Instituut, Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, 2001. € 69. ISBN 90 7247 442 2. pp. 919.

..... Besprekingen en aankondigingen

Theo Hermans: *The Babel guide to Dutch & Flemish fiction in English translation*. Oxford, Boulevard, 2001. ISBN 1-899460-80-2.

W.F. Hermans is maar één keer vertaald in het Engels, alleen *De donkere kamer* en dat was in 1962. *De avonden* is helemaal nooit in een Engelse vertaling verschenen, terwijl wel zes romans van Harry Mulisch de weg naar de Engelse lezer hebben gevonden. 174 jaar na het eerste verschijnen is een kort verhaal van Bilderdijk (*Kort verhaal van eene aanmerkelijke luchtreis*) nog vertaald (W.F., houd moed!) en *Sunken red* door Jeroen Brouwers blijkt in korte tijd drie keer te zijn herdrukt.

Deze schat aan informatie heb ik gedistilleerd uit de database die staat afgedrukt achterin *The Babel guide to Dutch & Flemish fiction*. Alles wat er na 1940 op literair gebied, met uitzondering van poëzië, van het Nederlands naar het Engels is vertaald, staat erin vermeld. En nog afgezien van de wetenswaardigheden die dit oplevert, is het buitengewoon interessant om te zien waar de buitenlandse uitgever zijn/haar oog op heeft laten vallen en wat links is blijven liggen.

Voorafgaand aan de database, bevat het boek meer dan honderd korte besprekingen van Nederlandstalige werken in vertaling. Deze, over het algemeen prettig leesbare samenvattingen, worden gevolgd door een kort fragment uit het eigenlijke werk zodat de lezer een beetje 'de sfeer kan proeven'.

De uitgever beweert te mikken op een breed publiek, zij die eens Nederlandse literatuur willen lezen maar niet weten wat. De bedoeling is waarschijnlijk dat de oningewijde lezers hun keuze baseren op de korte recensies en de nóg kortere voorproefjes maar het wordt hen verder niet erg makkelijk gemaakt: de auteurs zijn alfabetisch gerangschikt en er is dus geen enkele indeling naar bijvoorbeeld thema, genre of tijdvak. Dit maakt het voor de geïnteresseerde buitenstaander wel een fikse uitdaging om iets naar wens te vinden: Arion, Armando, Benali, Bernlef, Bilderdijk, Blaman het loopt nogal uiteen en op Carl Friedman volgt Jef Geeraerts om maar wat te noemen.

Voor het niet zo brede publiek waar de lezers van NEM toe behoren is dit een prachtig boekje. Nuttig als naslagwerk om te zien of een boek in vertaling verschenen is, een uitkomst als geheugensteun of ter oriëntatie en bovendien a

good read. Eén waarschuwing, het is een uitermate lelijk boek met rare tekeningen op de omslag (ondanks het opgestoken domineesvingertje lijkt Frank Martinus Arion op een aap) en ook de bladspiegel en het lettertype zijn niet erg uitnodigend. Echter, wie een keer begint te bladeren, leest wel door.
– *Henriëtte Louwerse*

Jaap Grave: *Zulk vertalen is een werk van liefde. Bemiddelaars van Nederlandstalige literatuur in Duitsland 1890-1914*. Nijmegen, Vantilt, 2001. € 22,65. ISBN 90 75697 45 7. pp. 360.

Wie herinnert zich niet de boekenbeurs in Frankfurt am Main van 1993 met het ‘Schwerpunkt’ Nederland en Vlaanderen en de daarna inzettende hausse van vertalingen van Nederlandstalige literatuur in Duitsland? Maar weinigen weten dat er al omstreeks 1900 zo’n hausse was. In die tijd zorgden geen boekenbeurzen, maar enkele personen – recensenten, vertalers en literatuuronderzoekers – voor een groeiende belangstelling in Nederlandstalige literatuur op de Duitse boekenmarkt.

Wel doet men in de neerlandistiek al pogingen om literatuur-sociologische relaties tussen Nederland en Duitsland te onderzoeken – ik noem hier alleen de bundel van Reclam over de ‘Emigrantenliteratuur’, Van Uffelens bibliografie en de verschillende publicaties van Eickmans. Maar met Jaap Graves monografie hebben we de eerste studie die een hele periode vanuit literatuur- en vertaalhistorisch perspectief bekijkt. Het feit dat het omvangrijke materiaal dat Grave op welsprekende en boeiende manier presenteert, meer dan honderd jaar in de archieven onaangeraakt sluimerde, bewijst dat er meer op dit gebied zou moeten worden gedaan.

Grave onderzoekt in zijn boek de periode tussen 1890 en 1914 omdat juist in die periode meer Nederlandstalige literatuur vertaald werd dan voorheen. Centraal staan personen die actief naar literatuur zochten, contact met de auteurs opnamen, de rechten vaak zelf kochten en daarmee dus ook financieel betrokken waren bij het slagen of mislukken van de door hen gemaakte vertalingen. Grave noemt ze dan ook bemiddelaars en geen vertalers. De werkzaamheden van deze bemiddelaars heeft Grave in een ideologisch-politieke context tussen twee polen geplaatst, die hij ‘aufklärerisch’ en ‘gegenaufklärerisch’ noemt. Het eerste verwijst naar de belangstelling voor de cultuurverschillen tussen het Nederlandse taalgebied en Duitsland, het laatstgenoemde naar het gebrek aan die belangstelling.

Van de verschillende bemiddelaars die in die tijd bezig waren, zijn er slechts vier die Grave volwaardig acht: Paul Raché, Wilhelm Spohr, Else Otten en Otto Hauser.

Graves boek bestaat uit twee delen en zes hoofdstukken en bevat veel extra materiaal zoals foto’s en een lijst van de publicaties van de vier bemiddelaars. Nadat Grave de stand van zaken in het onderzoek en zijn eigen onderzoeksdoelen voorgesteld heeft, schetst hij het culturele klimaat in het Duitse keizerrijk. Hij constateert in die periode een sterk groeiend nationalisme.

In de overige vier hoofdstukken staat telkens één van de bemiddelaars centraal. Uitgaande van de hoofdstukken een en twee beschrijft Grave welke positie zij in het 'Bildungsbürgertum' innamen en hoe zij op de veranderingen in het nationalisme reageerden en hoe het reeds aanwezige volkse gedachtegoed hun opvattingen over de Nederlandse literatuur beïnvloedde. Hij begint met Raché, de eerste die moderne Nederlandstalige literatuur in het Duitse taalgebied introduceerde, waarbij opvallend is dat Raché vasthield aan de Duitse clichés over Nederland, hoewel hij op de hoogte was van wat er in Nederland geschreven en gedaan werd.

Voor Spohr, die tot de Friedrichshagener Kreis gerekend wordt, was Multatuli de enige die hem inspireerde tot vertaalactiviteiten. Zijn positie wordt door Grave – evenals die van Raché – als 'gegenaufklärerisch' omschreven. De Duitse literatuur was in hun ogen superieur aan de Nederlandse.

Voor Else Otten was haar biografische achtergrond (zij werd in Amsterdam geboren) de aanleiding voor haar vertaalwerk. Zij probeerde aan beide zijden begrip te kweken voor de verschillen en haar positie kan zonder moeite *aufklärerisch* genoemd worden.

Otto Hauser wilde de in zijn ogen beste literaire werken ter wereld vertalen en daartoe behoorden ook enkele Nederlandstalige auteurs. Maar zijn referentiekader bestond uit het toenmalige rassentheoretische gedachtegoed. De door hem gekozen werken van Nederlandstalige auteurs dienden er uitsluitend toe om de superioriteit van het 'Nordische' ras te bevestigen.

Met de presentatie van de ideeën, werkzaamheden en literaire contacten van deze vier bemiddelaars slaagt Grave erin een plastisch beeld van de literaire betrekkingen tussen Duitsland en Nederland rond 1900 te schetsen. Zijn boek is een goede aanloop tot nader onderzoek van de socio-literaire relaties tussen beide landen.

– Uwe Genetzke

André Hanou: *Nederlandse literatuur van de Verlichting (1670-1830)*. Nijmegen, Vantilt, 2002. € 22,50. ISBN 90 75697 627. pp. 288.

De titel van dit boek heeft iets misleidends, en de auteur erkent in zijn woord vooraf dat hij dat beseft. Het gaat helemaal niet over *de* literatuur, *de* stromingen, *de* auteurs van de achttiende eeuw. Wie op zoek is naar een overzichtelijk handboek dat deze nog altijd met misprijzen bejegende periode bestrijkt, moet er niet naar grijpen. Studenten die er achtergrond en structuur zoeken voor hun werkstukken, komen bedrogen uit.

André Hanou, sinds 2001 hoogleraar in de Oudere Nederlandse Letterkunde aan de Katholieke Universiteit Nijmegen, heeft in deze bundel zestien eerdere studies uit de periode 1984-2001 bijeengebracht. Als overkoepelend thema bij alle auteurs en teksten die hij bestudeert, beschouwt hij het streven naar vrijheid en het verlangen naar zelfontplooiing, binnen het besef van maatschappelijke verantwoordelijkheid. Die ontwikkelingsdrang acht hij kenmerkend voor

de Nederlandse Verlichting. Wie de hoofdstukken in een eerdere context al had gelezen, komt opnieuw in aanraking met personen en verschijnselen die in de afgelopen decennia mede door Hanous toedoen een plaatsje op de cultuurhistorische landkaart hebben gekregen of teruggekregen. Omgekeerd kan men ook zeggen dat Hanou met een aantal van deze onderwerpen zijn persoonlijk wetenschappelijk profiel heeft gevormd. Jacob Campo Weyerman, Johannes Kinker, de exclusieve kant van de genootschapswereld, de vrijmetselarij worden met zijn naam als onderzoeker geassocieerd. Terecht is hij meermalen geprezen voor zijn demonstraties dat er naast de traditionele literaire canon van de achttiende eeuw nog zoveel sprankelende en tegendraadse originaliteit te vinden was.

Hanou mag graag mopperen op al degenen die zijn inzichten niet delen, en hij heeft ook vaak het gelijk aan zijn zijde, bijvoorbeeld wanneer hij (noot 41 op p. 259) aan de kaak stelt hoe de commissie-De Rooy, die het geschiedenisonderwijs op scholen moet verbeteren, de achttiende eeuw zonder veel nadenken karakteriseert als 'De tijd van pruiken en revoluties'. Dat de Verlichting weinig met de essentie van pruiken te maken had, of met de associaties die aan die hoofdtooi kleven, zal iedere kenner inmiddels beamen. Hoe komt het dan dat zulke malle beeldvorming blijft bestaan? Hanou geeft daarover ambigue informatie. Enerzijds wijst hij op het inmiddels indrukwekkende onderzoek van *dix-huitièmistes* als hijzelf die nieuwe ontdekkingen doen, maar van wie de ideeën nog niet algemeen worden opgepikt, anderzijds vindt hij dat de periode wordt overgelaten aan renaissancedeskundigen die alleen zouden zoeken naar het voortleven van renaissancevormen (noot 41 op p. 259).

Het is van tweeën een, zou ik denken. Of de Verlichtingsdeskundigen doen prachtig werk, maar moeten alleen hun resultaten nog beter in de markt zetten, óf ze hebben het erbij laten zitten en het veld geruimd voor renaissancedeskundigen die de periode geheel verkeerd aanpakken. En omdat ik zeker weet dat die laatste categorie al lang niet meer bestaat (wie zouden het nu dan zijn, die renaissancisten die de Verlichting hebben ingelijfd zonder er iets van te snappen?), moet ik concluderen dat het eerste waar is: de kenners van de achttiende eeuw moeten zichzelf en hun inzichten nóg beter verkopen.

Wie de periode aan de man wil brengen, moet aan de slag. Niet alleen maar met eigenzinnige en exotische denkers, maar ook met de canonieke auteurs, van wie er velen overigens helemaal niet zo saai zijn. Lezers en leerlingen zijn best te porren voor deze tijd, getuige de belangstelling voor alles wat met Belle van Zuylen samenhangt. Maar ze willen wellicht niet alleen maar excentrieke parels, zeker niet wanneer die, zoals Hanous coryfeeën, allemaal uit een mannelijk universum stammen. En wat het literatuur- en geschiedenisonderwijs op school betreft: we hebben al dat mooie Bulkboek van Bert Paasman: *Het boek der Verlichting. De 18e eeuw van A tot Z*. Waarom gaat André Hanou met zijn studenten niet een paar leuke delen met leesbare stukken proza en poëzie – ook van vrouwen – voorbereiden in de serie *Tekst en context*, tot meerdere eer en glorie van de achttiende eeuw?

– Arie Jan Gelderblom

Nanske Wilholt, *Voor alles artiste. Uitgever Stols en het literaire leven in het Interbellum*. Walburg Pers 2001. € 31,95. ISBN 90-5730151-2, pp. 224.

Alexander Stols (1900-1973), zoon van een Maastrichtse drukker, maakte in 1922 samen met zijn broer Fons bij wijze van experiment in de drukkerij van vader Stols een uitgave van Vondels *Aenleidinghe ter Nederduitsche Dichtkunst*. Het boek werd in een oplage van 90 exemplaren gedrukt en aan de Nederlandse boekhandels aangeboden. Het was de eerste uitgave van de biblioefiele uitgeverij Trajectum ad Mosam, die onder hetzelfde imprint nog andere klassieke Nederlandse titels zou uitgeven, naast werk van contemporaine Nederlandse en ook Franse auteurs. Stols, die aankondigde dat hij de bedoeling had om boeken te publiceren met “belangrijken inhoud en typografisch juisten vorm” sloot met zijn uitgaven aan bij de “renaissance van de Nederlandse boekdrukkunst”, waar ook Jean-François van Royen, Jan van Krimpen en Charles Nypels toe bijdroegen.

Het verhaal van Stols' uitgeverij is merkwaardig. Hij had nauwelijks een vaste stal van auteurs, had zeer verschillende fondsen, van biblioefiele literaire uitgaven in de beginperiode en vertalingen voor een groter publiek tot een fonds dat hoofdzakelijk uit contemporaine Nederlandse literatuur bestond. Maar er loopt een belangrijke rode draad door het Stols-verhaal: hij was een van de meest gewaardeerde en belangrijkste Nederlandse uitgevers, hoewel hij aanhoudend moeite had om financieel het hoofd boven water te houden.

Aanvankelijk profileerde Stols zich zowel in Nederland als in Vlaanderen als uitgever van luxe- en semiluxe-edities. Naast Trajectum ad Mosam had hij nog andere biblioefiele reeksen als Halcyon en To the happy Few. Vrij snel slaagde hij erin om grote namen aan te trekken voor zijn fonds. In de jaren twintig gaf hij onder meer werk uit van A. Roland Holst, J.C. Bloem, P.C. Boutens en K. van de Woestijne. Maar commercieel was dit alles moeilijk leefbaar. Stols weet dit euvel herhaaldelijk aan de gebrekkige inspanning van de boekhandelaren, die zich door het systeem van commissiezendingen niet verplicht voelden zich voor het schone boek in te spannen.

In 1927 besloot Stols naar Brussel te verhuizen, omdat hem dat een betere uitvalsbasis leek om greep te krijgen op de internationale handel in biblioefiele edities. De economische crisis boorde zijn verwachtingen echter de grond in en vier jaar later keerde hij terug naar Maastricht. Daar trachtte hij zich met opdrachten voor buitenlandse particulieren en biblioefiele gezelschappen staande te houden. Een tijdelijke alliantie met een zekere Rijn Haentjens Dekker, die zich als geldschietter had voorgesteld en geen benul had van het uitgeversvak, stak hem nog dieper in de schulden.

De biblioefiele edities, die vooral in de beginperiode het belangrijkste aandeel van Stols' uitgeversactiviteit vormden, beslaan het eerste hoofdstuk van dit boek, dat N. Wilholt uit haar proefschrift puurde. Het tweede is volledig gewijd aan de vorming van het Franse fonds tussen 1924 en 1934. Omdat hij naam had gemaakt als beoefenaar van de *typhographie pure* was Stols erin geslaagd goede contacten te leggen in Frankrijk, en wat nog belangrijker was, contemporaine Franse auteurs uit te geven. In 1925 was hij in contact gekomen met V. Larbaud

en P. Valéry. Alhoewel beiden bijzonder strategisch omgingen met dit contact en hun uitgaven zorgvuldig verdeelden over hun Franse uitgevers en hun Nederlandse typograaf, slaagde Stols erin ettelijke titels van hen uit te geven. Net als in Nederland keerde echter de situatie met de crisisjaren en in 1934 waren de opdrachtuitgaven nagenoeg afgelopen.

Het derde deel van haar boek besteedt Wilholt aan het Nederlandstalige poëziefonds in de periode 1922 – 1942, dat niet minder dan 172 titels omvatte. Vooral na 1938 besloot Stols zich toe te leggen op de Nederlandstalige literatuur. Hij gaf onder meer gedichten uit van Achterberg, Aafjes, Vasalis en Hoornik, dichters van de Criterium-generatie. Daardoor kwam hij in een concurrentiepositie terecht met andere Nederlandse uitgevers; waar het jonge dichters betrof vooral met Querido, waar het proza betrof onder meer met Van Kampen. Herhaaldelijk beklagde Stols zich erover dat zijn auteurs met hun beter verkopende essays en romans naar grote uitgevers trokken en hem met de minder verkoopbare poëzie opzadelden. In de beginperiode van de oorlog en bezetting, toen de nood aan papier nog het minst nijpend was en er een grote leesbehoefte bestond, kon hij zijn oude schulden inlossen. Met de instelling van de *Kulturkammer* januari 1942 zweeg echter een deel van zijn auteurs en greep hij terug naar enkele oude liefdes, die in clandestiene edities op de markt werden gebracht.

Wilholt heeft voornamelijk geput uit beschikbare uitgaven van briefwisselingen met onder anderen Greshoff, Du Perron en Hoornik, en eerdere publicaties over het uitgeverswezen en over Stols, zoals het lijvige boek van C. van Dijk, *Alexandre A.M. Stols 1900-1973. Uitgever, typograaf*. Zutphen 1992, maar ook uit enkele onuitgegeven briefwisselingen. Het was haar bedoeling uit de bekende gegevens vooral de fondsvorming van de uitgeverij centraal te stellen, en de relaties te onderzoeken met de “andere deelnemers aan het literaire leven.” Tot deze deelnemers rekent Wilholt naast de auteurs met wie Stols contacten onderhield, vooral zijn belangrijke bemiddelaars: J. Greshoff, E. du Perron en E. Hoornik, Andere deelnemers, zoals de concurrerende uitgevers Van Kampen of Querido, blijven grotendeels buiten beschouwing. Ook al blijft de lezer dus met vele vragen achter, Wilholts studie is een nuttige verzameling informatie over het fonds van Alexander Stols.

– L. Missinne

Reynaert in tweevoud. Deel I. Van den vos Reynaerde. Bezorgd door André Bouwman en Bart Besamusca. pp. 276. *Deel II. Reynaerts historie.* Bezorgd door Paul Wackers. Amsterdam, Bert Bakker, 2002. ISBN 90 351 2392 1 (2 delen), pp. 454.

Guido Gezelle: *Poëzie en proza.* Bezorgd door P. Couttenier en A. de Vos. Amsterdam, Bert Bakker, 2002. ISBN 90 351 2015 9, pp. 536.

Herman Gorter, *Mei. Een gedicht.* Bezorgd door Enno Endt en Mary Kemperink. Amsterdam, Van Oorschot, 2002. ISBN 90 282 0968 9, pp. 236.

Dit zijn de nieuwste aanwinsten in de bijzonder fraai vormgegeven Deltareeks – de reeks die voorziet in gebonden, wetenschappelijk verantwoorde leesedities,

met leeslint, van Nederlandse literaire klassieken. Volgens de ‘Verantwoording van de Deltareeks’ die achter in alle delen afgedrukt staat, worden de afzonderlijke werken voorzien van historische en literair-kritische inleidingen. In de voorliggende boekwerken zijn dat uitleidingen geworden. Ze zijn er niet minder grondig om. In de beide *Reynaert*-delen is er bovendien voor gezorgd dat het kritisch commentaar in dezelfde volgorde gepresenteerd wordt. We treffen beschouwingen aan over auteurschap, literaire traditie, publiek, receptie en nawerking alsmede uitgebreide aantekeningen en ophelderingen bij een groot aantal passages. De primaire teksten zijn voorzien van woordverklaringen aan de voet van de bladzij. *Van den vos Reynaerde* bevat tevens een aantal kleurenfoto’s van bladen of snippers uit verschillende manuscripten.

Ook in de aan Gezelle en Gorter gewijde delen is de primaire tekst voorzien van woordverklaringen, maar die staan nu achterin. Gezelles Westvlaams heeft uiteraard meer toelichting en vertaling nodig dan Gorters taal. In het aan *Mei* gewijde deel besteedt de samensteller uitgebreid aandacht aan het ontstaan van het gedicht, de interpretatie van zijn symboliek en Gorters bronnen. De bloemlezing uit Gezelles poëzie en proza heeft woordverklaring, bronvermelding en kritisch commentaar bij elkaar gezet, zodat de afsluitende beschouwing wat korter uitvalt.

De Deltareeks ademt ernst, klasse en discipline. Zij biedt bijna alles wat de in literaire klassieken geïnteresseerde lezer zich kan wensen. Alleen: de gedachte dat deze teksten vandaag nog zouden kunnen boeien, laat staan dat ze ons nog iets zouden kunnen zeggen, komt niet spontaan op. Met de koopkracht van de gemiddelde student is evenmin rekening gehouden.

– *Theo Hermans*

W.J.J. Pijnenburg, K.H. van Dalen Oskam, K.A.C. Depuydt en T.H. Schoonheim (red.): *Vroegmiddelnederlands woordenboek. Woordenboek van het Nederlands van de dertiende eeuw in hoofdzaak op basis van het Corpus Gysseling*. 4 delen. Leiden, 2001. Lederen versie € 795,00, softcover € 476,50. ISBN 90 76953 75 9 (geb.), ISBN 90 76953 76 7 (ingen.).

Een halve eeuw nadat met de publicatie van de aanvullingen, de tekstkritiek en de lijst van z.g. bouwstoffen het *Middelnederlandsch woordenboek* (Mnl. Wb.) van E. Verwijs en J. Verdam werd voltooid, is de medioneerlandistiek in het jaar 2001 weer een lexicografisch standaardwerk rijker geworden: het *Vroegmiddelnederlands woordenboek* (VMWB). Men kan dit lexicon met de woorden van de redactie het beste karakteriseren als een historisch periodewoordenboek. Dit houdt in dat daarin de complete woordenschat van één welbepaalde periode uit het verleden wordt beschreven, in dit geval die van de dertiende eeuw. Het VMWB omvat ruim 26.000 lemmata, nagenoeg alle woorden die overgeleverd zijn in de tot nu toe bekende Nederlandstalige bronnen uit de dertiende eeuw. Het steunt hoofdzakelijk op het *Corpus van Middelnederlandse teksten tot en met het jaar 1300* van Maurits Gysseling, dat tussen 1977 en 1987 in druk verscheen en vier lijvige boekdelen ambtelijke en vijf delen literaire teksten omvat. Dit

corpus werd door de redactie aangevuld met een aantal andere dertiende-eeuwse teksten die Gysselings niet opnieuw had uitgegeven omdat er reeds goede en recente edities van bestonden, zoals het omvangrijke *Goederenregister van Oudenbiezen* en het *Glossarium Bernense*, het oudste Latijn-Limburgse woordenboek. Dit oudste in elektronische vorm geconcipeerde Nederlandse tekstcorpus is intussen ook op de in 1998 verschenen *cd rom Middelnederlands* opgenomen. Door het optimale gebruik van de elektronische mogelijkheden die dit basismateriaal bood, zijn de vier vaste medewerkers erin geslaagd het VMWB in slechts tien jaar tijd te verwezenlijken. Gysselings materiaal dat ouder is dan het jaar 1200 werd niet opgenomen in het VMWB. Het zal binnen afzienbare tijd een plaats krijgen in een tweede periodewoordenboek, nl. dat van het Oudnederlands, waaraan in het Instituut voor Nederlandse Lexicologie te Leiden nu al intensief wordt gewerkt.

Een van de grote macrostructurele verschillen tussen het VMWB en het Mnl. Wb. is dat het nieuwe lexicon geen selectie doorvoert in de woordenschat die wordt gepresenteerd. In het Mnl. Wb. is niet alleen slechts gebruik gemaakt van een relatief klein aantal bronnen uit de dertiende eeuw, het was bovendien niet de bedoeling om volledigheid na te streven bij de opname van de daarin aangetroffen woorden. Het VMWB heeft daarentegen wel alle woorden opgenomen, ook de overtalrijke functiewoorden (voegwoorden, voorzetsels), veel vaktermen (b.v. uit de lakenindustrie) en eigennamen. De oorkonden uit Gysselings corpus zijn de leveranciers van een vrijwel complete inventaris van de Nederlandse antroponiemen en van een zeer groot aantal middeleeuwse toponiemen. Men vindt ze allemaal in het woordenboek terug. De namen van historische figuren worden van de nodige beknopte encyclopedische informatie voorzien, bij namen van heiligen wordt naar hun feestdagen verwezen en bij de inheemse plaatsnamen wordt niet alleen de betekenis maar ook de ligging ervan beschreven. Enkele van deze topografische informaties zijn zo gedetailleerd dat men sommige straten en huizen waarvan sprake is in de oorkonden op een moderne plattegrond van de betrokken stad kan terugvinden. Uit de omvangrijke literaire teksten zoals de *Rijmbijbel* en *Der naturen bloeme* van Jacob van Maerlant komen bovendien heel wat namen van personen en plaatsen uit de bijbel en uit de klassieke oudheid. In het VMWB worden ze allemaal genoemd en geïdentificeerd.

Een van de centrale problemen waarmee zowel Verdam als de redacteurs van het VMWB werden geconfronteerd, is het feit dat het Middelnederlands geen standaardtaal is en ook niet gebonden aan spellingvoorschriften zoals het moderne Nederlands. De grote mate van variabiliteit in de fonologische vorm en de schrijfwijze van de lexemen, waartoe ook de aaneenschrijving en scheiding van woorden en woorddelen behoren, dwingen de lexicografen tot het vastleggen van een aantal principes om een zo effectief mogelijke alfabetisering te bereiken. Op dit vlak is het VMWB zeker systematischer en effectiever te werk gegaan dan het Mnl. Wb. maar toch moet de gebruiker over de nodige

taalkundige flexibiliteit en vertrouwdheid met het Middelnederlands beschikken om elke gezochte vorm snel te vinden. Het komt namelijk wel vaker voor dat de schrijfwijze van het woordenboeklemma niet met die van het woord in zijn oorspronkelijke vorm overeenkomt, zelfs als er slechts één vindplaats van bestaat. Een groot voordeel van het VMWB is echter, dat daarin achter het lemma telkens alle varianten van het betrokken lexeem worden opgesomd. Zodoende kan men toch verifiëren of men aan het goede adres is. Wanneer van het VMWB ook een elektronische versie ter beschikking zou staan, zou dit euvel natuurlijk snel verholpen zijn, maar helaas valt daar op dit moment nog niet aan te denken.

Wat de microstructuur betreft bevat elk lemma naast de betekenisinformatie een aantal taalkundige basisgegevens. Om te beginnen komt men uiteraard te weten tot welke woordsoort het woord behoort. Daarna wordt meegedeeld hoe vaak het woord in het materiaal voorkomt. Dit aantal wordt naderhand nog eens opgesplitst volgens de tekstsoorten 'lexicografische bronnen', 'ambtelijke documenten' en 'literaire teksten'. Komt het woord in kwestie ook in het Mnl. Wb. voor, dan wordt naar het lemma van Verdam verwezen. Als deze verwijzing ontbreekt, weet de gebruiker dat hij met een lexeem te maken heeft dat niet eerder in een Middelnederlands lexicon is beschreven. Het VMWB vermeldt de datum en de plaats waar elk woord voor het eerst is aangetroffen. Een handig verwijzingsstelsel laat een snelle terugkoppeling naar de teksten toe. Als een woord een opvallende geografische spreiding laat zien, bijvoorbeeld wanneer het alleen in een bepaalde streek voorkomt, wordt dit gesignaleerd. In het kopje is bovendien voor elk woord een volledig overzicht van alle aangetroffen flexievormen opgenomen. Indien dit voor het begrip van het woord van belang is, wordt ook een etymologische verklaring gegeven. Bij leenwoorden wordt informatie omtrent de herkomst verstrekt. Uiteraard worden ook verwijzingen naar relevante literatuur opgenomen.

Voor wie niet de tijd heeft of de moeite wil nemen om het hele artikel door te werken wordt onmiddellijk onder het lemma een korte betekenisomschrijving in de vorm van één of meer trefwoorden opgenomen. In het daaropvolgende artikel, dat soms nogal lang kan zijn (één van de langste, dat over het voegwoord 'dat' beslaat bijvoorbeeld 35 bladzijden), wordt elk van de daarin genoemde betekenisaspecten nader uitgewerkt en met citaten gestaafd. Bij elk citaat komt men te weten uit welke bron het komt en waar en wanneer deze geschreven is. Hierdoor worden de door de redacteurs voorgestelde interpretaties controleerbaar.

Het VMWB is niet alleen een fantastische aanwinst voor de neerlandistiek, maar ook in internationaal perspectief een belangrijke lexicografische prestatie. Het zou in iedere wetenschappelijke bibliotheek extra muros een plaats moeten krijgen naast het *Woordenboek der Nederlandsche taal* en het Mnl. Wb.
– *Amand Berteloot*

In nummer 0207 van *Neder-L*, het elektronische maandblad voor neerlandici, stond een heftige discussie tussen de redacteur van *Taal in gebruik*, Theo Janssen, en Marc van Oostendorp.¹ Deze laatste vond de ondertitel van het boek onjuist, omdat het in *Taal in gebruik* om een zeer specifieke soort taalwetenschap zou gaan. Verder klaagde hij over het feit dat het boek zwijgt over andere (soorten) taalwetenschap en ergerde hij zich vooral aan het feit dat er geen hoofdstuk over fonologie in stond. De polemiek eindigde met een uitnodiging van Theo Janssen aan Marc van Oostendorp om een hoofdstuk over fonologie te schrijven 'voor een eventuele herdruk van het boek. Zo gauw je stuk er is, komt het prompt prominent op de website van 'Taal in gebruik'. Immers, een up-to-date inleiding in fonologie van het Nederlands is sowieso al wel weer welkom.' Die uitnodiging is aangenomen.

De soort taalkunde waar het in (sommige hoofdstukken van) *Taal in gebruik* om gaat, en die Van Oostendorp zo eenzijdig vond, is de cognitieve taalwetenschap. Nu gaat het in *Taal in gebruik* om wel meer dan alleen daarom en de inleiding van het boek heeft het dan ook over 'de interactionele aspecten van taal en taalgebruik.' In de eerste zes hoofdstukken gaat het daarbij, nog steeds aldus de inleiding, om 'de eigenschappen van taalmiddelen' zelf, in de hoofdstukken 7-11 om het taalgebruik, en in de laatste vier hoofdstukken om de maatschappelijke context waarin taal en taalgebruik voorkomen. Eigenlijk zijn de eerste drie hoofdstukken een soort inleiding in de communicatietheorie en de psycholinguïstiek (taalverwerving, -productie en -verwerking), terwijl de hoofdstukken 4-6 een aantal taalmiddelen de revue laten passeren: woorden, zinnen en grotere stukken tekst (klanken dus niet, maar dat had Van Oostendorp al geconstateerd). Daarna komen de volgende onderwerpen aan bod: cohesie en coherentie in een tekst, de constructie en interpretatie van betekenis door taalgebruikers, de uitdrukking van beleefdheid, de beurtwisseling in verbale interactie (tussen sprekers, maar ook in de nieuwe media), en het verschil tussen spreek- en schrijftaal. De laatste vier hoofdstukken zijn korte inleidingen in de sociolinguïstiek, taalverandering en taalnormen, met er tussenin een stuk over de multiculturele en meertalige samenleving.

Taal in gebruik biedt dus goed houvast voor een breed opgezette inleidende cursus taalkunde met de nadruk op taalgebruik (zonder de taalvorm helemaal links te laten liggen). Het aardige voor de extramurale docent is dat het voorbeeldmateriaal vrijwel helemaal Nederlandstalig is. Zo staat er in hoofdstuk 5 ('zinnen en cognitie') een aardige bespreking van Nederlandse duratieve constructies of bevat een aantal hoofdstukken heel bruikbare spontane gespreksfragmenten. Vandaar dat Janssen in zijn repliek op Van Oostendorp dus verwijst naar de noodzaak van een 'inleiding in fonologie van het

1 Zie *Neder-L* 0207.19 en 0207.31.

Nederlands' (mijn nadruk; rv). Dat we daarbij niet op een herdruk hoeven te wachten, hebben we te danken aan het feit dat het boek ook over een eigen website beschikt (www.sdu.nl/taalingebruik) met per hoofdstuk zelftoetsen en opdrachten, alsmede een verklarende woordenlijst. De toetsen en opdrachten lijken mij eerder een aardige hulp voor de docent dan voor de student, want automatische correctie, feedback of (model)antwoorden worden niet gegeven. Inmiddels wachten we dus met spanning op dat fonologiehoofdstuk.

– Roel Vismans

A. Quak en J.M. van der Horst: *Inleiding Oudnederlands*. Leuven, Universitaire Pers, 2002. pp. 111.

In dit boekje wordt een inleiding gegeven op de taal die vroeger Oudnederfrankisch werd genoemd, maar tegenwoordig dus Oudnederlands. Daarmee wordt bedoeld 'de verzameling verwante dialecten in het Nederlandstalig gebied in de periode van ± 600 tot ± 1200.' Dat die data arbitrair zijn en de afbakening van het gebied onbevredigend, wordt reeds op de eerste bladzijden van het inleidende hoofdstuk gemeld. De rest van dat hoofdstuk schetst de externe geschiedenis van het Oudnederlands, met veel aandacht voor de Germanen en hun taal, de geschiedenis van de Lage Landen tussen het begin van de jaartelling en het eind van de Vikingentijd, en het ontstaan van de Frans-Nederlandse taalgrens. Dan volgt een kort hoofdstuk over het Oudnederlandse materiaal. Er zijn wat namen en glossen, en natuurlijk het alom bekende *hebban olla vogala*, maar eigenlijk zijn er maar twee teksten die genoeg materiaal bieden om een beschrijving van het Oudnederlands te kunnen geven: de Wachtendonckse Psalmen en de Egmondse (of Leidse) Williram. Dat laatste is een bewerkte vertaling van het commentaar van een Beierse abt op het Hooglied. Het is eigenlijk verbazingwekkend dat op basis van zo weinig materiaal nog zo veel gezegd kan worden over het Oudnederlands. Het boekje beschrijft spelling en klankleer, vormleer, en syntaxis, waarbij de vormleer het uitgebreidst wordt behandeld. Dan volgen enkele tekstfragmenten uit de Wachtendonckse Psalmen en de Egmondse Williram, een uitgebreide literatuurlijst en een woordenlijst.

– Roel Vismans

Arjan van Leuvensteijn, Fred van Lieburg en Orsolya Varga (red.): *Károli-studies. Hongaarse bijdragen tot de neerlandistiek. Károli-tanulmányok. A Károli Gáspár Református Egyetem Holland nyelv és kultúra Tanszéke tanárainak esszéi a néderlandisztika tárgyköréből*. Budapest, Károli Gáspár Protestantse universiteit, 2000. AMOS-reeks deel II. ISBN 963 8392 371. pp. 135.

Károli-studies bevat tien bijdragen van huidige en voormalige docenten aan de

Károli Gáspár-universiteit te Budapest. Daar werd in 1995 een Nederlands Instituut opgericht dat inmiddels een volwaardige studie Nederlandse Taal en Cultuur verzorgt. De voorliggende bundel, zo blijkt uit het voorwoord, is uitgebracht bij de viering van het eerste lustrum van het Instituut en beoogt een beeld te geven zowel van de diverse specialismen die het Instituut herbergt als van het lopend onderzoek van de betrokken medewerkers.

De diversiteit die in *Károli-studies* aanbod komt, dwingt respect af. Als graadmeter voor de kwaliteit van het lopend onderzoek aan de afdeling maakt de bundel echter een onevenwichtige indruk. In sommige gevallen is er van onderzoek nauwelijks sprake. Zo presenteert Arjan van Leuvensteijn, nog wel de eerste hoogleraar Nederlandse taal en cultuur aan de Károli Gáspár-universiteit, een inleidend college over nationale identiteit waarin hij slordig omspringt met begrippen als natie en identiteit en een onbevredigende parallel trekt tussen de Nederlandse Republiek en de Europese Unie. Een andere bijdrage, 'Schilderkunst als verlokkingmiddel', heeft de vorm van een doorgeschoten norse recensie van Maria Schenkevelds *Dutch literature in the age of Rembrandt*. Fred van Lieburg sprokkelt feiten en feitjes over Bataven die in Romeinse legerdienst door Europa trokken.

Gelukkig biedt *Károli-studies* veel meer en beter. Anikó Daróczi laat zien hoe het begrip *jubilatio* toegang geeft tot het onzegbare bij Hadewijch. Agnes Sneller past een intussen beproefde maar steeds weer verhelderende gender-aanpak toe op Jacob Duym's *Spiegel der eerbaerheit* van 1600. Zij analyseert de 'seksespecifieke' invulling van het woord 'eer': Duym prijst de vrouw die haar belaagde eer bewaart maar heeft weinig aandacht voor de koning die zich door zijn vleselijke lusten tot tiranniek gedrag laat leiden of voor de ouders die hun dochter aanraden maar liever aan de eisen van de koninklijke schoft toe te geven. Scherp en helder is ook het stuk van Orsolya Varga, die uitvoerig ingaat op overeenkomsten tussen Couperus' verhaal 'De binocle' en 'De zandman' van E.T.A. Hoffmann. Varga is niet de eerste die gelijkenissen tussen deze teksten signaleert, maar het contrast tussen de decadente en de romantische levensopvatting dat ermee belicht wordt, voegt aan beide verhalen iets toe. Réka Eszenyi doet iets soortgelijks met de echo's tussen Eliot en Nijhoff. Harde bewijzen krijgen we niet, maar intrigerend zijn de beschouwingen wel. Dat durf ik niet meteen te zeggen van de bijdrage waarin Krisztina Törô Huizinga's *Herfsttij* intertekstueel te lijf gaat en tot de slotsom komt 'dat de tekst van Huizinga een van de preteksten is van een enorme tekst, die over vroegere preteksten met latere teksten discussieert'. De twee overige essays in *Károli-studies* staan dicht bij de onderwijspraktijk: vaste verbindingen, in dit geval functionele verbale groepen, en de weerspiegeling van nationale karaktertrekken in zakelijke teksten. Wat nog het meest verbaast in deze bundel is dat een zo jong instituut er op zo korte termijn in slaagt een zo grote diversiteit aan specialismen te kweken. In 2005 de volgende wapenschouw.

– *Theo Hermans*

..... *Linguïsten onder elkaar*

William was een Amerikaanse linguïst, gepromoveerd op de fonologie van het Nederlands. Rudolf de Rijk was een Nederlandse linguïst met een doctoraal Algemene Taalwetenschap, een doctoraal Wiskunde en een doctoraal Baskische Taal- en Letterkunde. Hij was vóór de Baskische afscheiding, maar gaf daarvan slechts zachtmoedig blijk door het dragen van een béret Basque, een soort uitgedijde alpinopet, die hij binnenshuis node afzette. Hij en ik waren lid van een interdisciplinaire werkgroep, luisterend naar de onheilspellende naam Euratom en geleid door de wereldvermaarde logicus professor dr. Evert Willem Beth.

Op een middag in 1967 belde Rudolf me om een uur of vijf op en vroeg of hij met een Amerikaanse collega, William, kon komen eten. Natuurlijk kon dat. Het was me een eer.

Bij binnenkomst vroegen mijn gasten onmiddellijk mijn oordeel over de grammaticaliteit van de zin 'De man van wie men zegt dat hij Smith heeft vermoord heeft Smith vermoord'. Een hels probleem.

Het toeval wilde dat ik als dessert – in Nederland zegt men tegenwoordig 'dessère', maar dat weiger ik – als dessert dus, crêpes

suzette had, compleet geflambeerd met cointreau en grand marnier. Misschien is het wel crêpes suzettes maar aan de flensjes zelve kan je dat gelukkig niet zien, zeker niet als fonoloog. 't Was nog een heel werk geweest, ik had het nooit eerder gemaakt, maar als het lukt dient het leuk op, op het fonduestel. En het was gelukt! Mijn oudste twee kinderen, die mee aan tafel zaten, waren waarschijnlijk te onwetend om over die extravagante toespijs in gejuich uit te barsten en mijn man en ik waren er natuurlijk te snobistisch voor. We wilden best de indruk wekken dat vrouwelijke Nederlandse taalkundigen hun hand niet omdraaien voor crêpes suzettes.

Na de maaltijd klonk gehuil uit een kamertje: Jan, onze jongste van één jaar. 'ol' riep ik 'dat is Jantje!' en snelde derwaarts. Teruggekeerd na een spannende toespraak zag ik dat mijn collega's er een tikje ontredderd bij zaten. Ze beseften blijkbaar plotseling dat ook het moederschap niet niks is. 'Dat was Jantje!' zei ik maar weer. 'Jantje' sprak William beduusd. 'Hoe kan dat? Het moet toch Jannetje zijn?' En dat allemaal in het Amerikaans. Ik heb me verontschuldigd, mede namens de fonologie van het Nederlands.

..... *Auteursgegevens bij NEM-1, 2003*

Frida Balk-Smit Duyzentkunst is emeritus hoogleraar Nederlandse taalkunde, Universiteit van Amsterdam.

Ludo Beheydt is hoogleraar Nederlandse taalkunde en Nederlandse cultuur aan de Université Catholique de Louvain in Louvain-la-Neuve en bijzonder hoogleraar 'De Nederlanden in de wereld' aan de Universiteit Leiden. Hij publiceert geregeld over Nederlands als vreemde taal en over 'Cultuur en maatschappij' in de gelijknamige kroniek in *Neerlandica Extra Muros*.
e-mail: beheydt@lige.ucl.ac.be

Amand Berteloot is hoogleraar Nederlandse taal- en letterkunde aan de Westfälische Wilhelms-Universität in Münster. Hij publiceert op het gebied van de Nederlandse taalkunde en de letterkunde van de Middeleeuwen.
e-mail: bertelo@uni-muenster.de

Tom van Deel is als universitair docent verbonden aan de leerstoelgroep Moderne Nederlandse Letterkunde van de Universiteit van Amsterdam. Hij is literair criticus van dagblad *Trouw*. Hij publiceerde diverse essay- en dichtbundels.
e-mail: t.van.deel@hum.uva.nl

Arie Jan Gelderblom doceert Nederlandse letterkunde 1500-1850 aan de Universiteit Utrecht. Samen met Anne Marie Musschoot (Universiteit Gent) vormt hij de hoofdredactie van de nieuwe Nederlandse literatuurgeschiedenis.
e-mail: arie.j.gelderblom@let.uu.nl

Uwe Genetzke studeerde germanistiek en neerlandistiek in Leipzig en Moskou. Hij

was jarenlang verbonden aan de afdeling neerlandistiek van de Universiteit van Leipzig en is nu hoofd van de afdeling talen aan de volksuniversiteit te Halle/S. Hij is tevens als adviseur voor verschillende Duitse uitgeverijen werkzaam.
e-mail: Genetzke@t-online.de

Theo Hermans is hoogleraar Nederlands en Vergelijkende Letterkunde aan University College London. Hij publiceert vooral over vertaalkwesties.
e-mail: t.hermans@ucl.ac.uk

Joop van der Horst is hoogleraar aan de Katholieke Universiteit Leuven voor historische taalkunde van het Nederlands.
e-mail: joop.vanderhorst@arts.kuleuven.ac.be

Piet de Kleijn doceert Nederlands als tweede taal en Frans aan het Talenpracticum van de Nuffic in Den Haag. Is sinds 1981 docent aan de Zomercursus Nederlandse taal en cultuur (Breukelen/Zeist) en verzorgt sinds 1987 de didactiekcolleges voor het Seminarium voor Nederlandse taal en cultuur (Amsterdam). Hij is de auteur van onder andere *Alexander: leerboek ter uitbreiding van de woordenschat van anderstaligen* (1986, uitgave in eigen beheer) en legt nu de laatste hand aan een publicatie over vaste verbindingen.
e-mail: pdkleijn@euronet.nl

Henriëtte Louwerse is docent Nederlands bij de vakgroep Germanic Studies van de University of Sheffield. Zij houdt zich het liefst bezig met literatuur van migranten en vrouwen.
e-mail: h.louwerse@sheffield.ac.uk

Lut Missinne is als hoogleraar moderne Nederlandse letterkunde verbonden aan de Westfälische Wilhelms-Universität te Münster, publiceerde over het interbellum (o.a. *Kunst en leven* 1994) en over naoorlogse Nederlandse auteurs.
e-mail: missine@uni-muenster.de

Miranda van Rossum was van 1999 tot 2002 werkzaam aan de Universiteit van Hull. In deze periode was zij medeverantwoordelijk voor de ontwikkeling van de on line cursus Nederlands voor beginners *Lagelands* en voor de piloot van een on line cursus voor halfgevorderden *Lagelands 2*. Zij is verbonden aan het *Virtual Department of Dutch*.
e-mail: m.m.van-rossum@hull.ac.uk

Marijke Spies is emeritus hoogleraar oudere Nederlandse letterkunde aan de Vrije Universiteit, Amsterdam. Zij publiceerde voornamelijk over de Nederlandse literatuur in de zestiende en zeventiende eeuw. Samen met Willem Frijhoff publiceerde zij een over-

zichtsstudie over de zeventiende-eeuwse Nederlandse cultuur: *1650: Bevochten een-dracht* (1999), waarvan een Engelse en een Duitse vertaling in voorbereiding zijn.
e-mail: mspies@xs4all.nl

Roel Vismans is directeur van het Language Institute van de University of Hull. Hij is penningmeester van de IVN en redacteur van *Neerlandica Extra Muros*.
e-mail: r.m.vismans@hull.ac.uk

Emile Wennekes, musicoloog, is bijzonder hoogleraar Nederlandse muziek na 1600 aan de Universiteit Utrecht en artistiek adviseur bij MuziekGroep Nederland. Eerder werkte hij als muziekjournalist voor o.a. *NRC Handelsblad* en *de Volkskrant*. In 1999 promoveerde hij op een cultuurhistorisch proefschrift over het voormalige Paleis voor Volksvlijt in Amsterdam. Hij was als redacteur Negentiende Eeuw betrokken bij de hier besproken *Muziekgeschiedenis*.
e-mail: emile-wennekes@introweb.nl

Neerlandica Extra Muros

Tijdschrift van de Internationale
Vereniging voor Neerlandistiek (IVN)
Drie afleveringen (2003)
Jaargang 41, 1, februari 2003

Onder redactie van

F. Balk-Smit Duyzentkunst,
L. Beheydt, M. Boers-Goosens,
A.J. Gelderblom, Th. Hermans,
A.M. Musschoot, R.M. Vismans,
M. Kristel (redactiesecretaris)

Redactiesecretariaat

Raadhuisstraat 1
2481 BE Woubrugge, Nederland
Telefoon (0172) 51 82 43
Fax (0172) 51 99 25
E-mail bureau@ivnnl.com

Uitgever

Rozenberg Publishers
Rozengracht 176A
1016 NK Amsterdam, Nederland
Telefoon (020) 625 54 29
Fax (020) 620 33 95
E-mail info@rozenbergps.com
www.rozenbergps.com

Vormgeving

.SPATIE (*puntspatie*), Amsterdam

Abonnementsprijs 2003

(3 nummers van 84 blz.)
Nederland: € 30,00 (inclusief portokosten)
Overige landen: € 35,00 vooraf te betalen op
rekeningnummer 56 64 78 323 van
Rozenberg Publishers, Rozengracht 176A,
1016 NK Amsterdam, Nederland. In dit bedrag zijn
de portokosten begrepen. (Alle bankkosten in
binnen- en buitenland zijn ten laste van de abonnee.)
Losse nummers: € 16,50 (inclusief portokosten).

ROZENBERG
Publishers

ISSN 0047-9276